

dc_70_10

Gyarmati György

A R Á K O S I – K O R S Z A K

Rendszerváltó fordulatok évtizede
Magyarországon, 1945-1956

MTA doktori értekezés tézisei

Vác - Pécs, 2010

Napjainkban, amikor meglehetősen vehemenciával szorgalmazták a kutatói teamekben végzendő tudományos tevékenységet, továbbra is úgy vélem, hogy a történelmi monográfia készítése inkább „egyszemélyes műfaj”. Aligha becsülhető le a „négykezes regények” jelentősége, mégis, a Berend-Ránki, Landau-Tomaszewski, Bérenger-Kecskeméti, Kövér-Gyáni szerzőpárosok megkerülhetetlen kollektív munkái inkább tartoznak az épp oly szerencsés, mint amilyen ritka csillagegyüttállásokhoz, s a megszületett mű(vek) kvalitása miatt az is majd-hogynem érdektelen, hogy milyen volt bennük a Castor-Pollux „munkamegosztás”. Ennek előrebecsítésével kell bevallanom, hogy a kezem alól most kibocsátott írás valójában „sokszerzős, kollektív munka”. Nem csupán abból eredően, hogy számos e tárgykorrel foglalkozó kutatótársam munkáját hasznosítottam a „magam verziójának” a megformálása során – s ez nem csupán a jelzetelt hivatkozásokra vonatkozik –, hanem azért is, mert közben közel harminc szakmai kolléga szenvedte el a kézirat különböző készültségű változatainak olvasását, esetenként egészében, máskor meg néhány fejezet erejéig, s vetett fel megszívlelni érdemes vizsgálati szempontokat, vagy tett konkrét észrevételeket egyik másik ponton javításra, kiegészítésre, újragondolásra. Ez nem egyszeri „munkahelyi vita” keretében történt, hanem megtöbbszörözve, mert a készülő írást olvasó kollégák mindegyike áldozott rá időt, hogy külön-külön konzultálhassak vele. Közülük – talán érthető elfogultság miatt – második otthonom, a Pécsi Tudományegyetem Történettudományi Intézete modernkori történelem iskolájának tagjait, valamint tiszteletbeli külső tagjait kell kompromittálnom „társszerzőség” gyanújába keverve, külön is hangsúlyozva több, időközben fokozatot szerzett, s immár munkatársunkká lett fiatal kolléga inspiráló közreműködését. A nem csupán érdemi, hanem legtöbbször élvezetes szakmai diskurzusok hasznosítására törekedtem a szövegformálás során. Ezzel együtt szükséges azonnal hozzáfűzni az eddig mondottakhoz, hogy az írottakért – s főként annak fogyatékoságaiért – egyedül az értekezés benyújtója viseli a szakmai felelősséget.

I. BEVEZETÉS:
fordulatok évtizede egy szovjet protektorátusban

1. A tradicionális európai „balance of power” földi méretűvé tágulása a hidegháborúban
2. Fordulatok évtizede egy fordulatokkal teli évszázadban
3. Mit vizsgálunk és hogyan?
4. Egy korszak késleltetett múlttá válásának historiográfiája

II. PRESZTALINIZÁLÁS, 1945-1947

II/A. Az államiság újjászervezése, 1945

5. Előzmények; a sokfelé szakadt ország
6. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Debrecenben
7. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány Budapesten

II/B. A hatalmi dualizmus időszaka, 1946-1947

8. Hatalmi rivalizálás a koalíción belül
9. Társadalmi vágyálom: a konszolidált nyomor
10. Béke-előkészítés és békeszerződés
11. A választott többség pártjának felmorzsolása
12. Többszörösen elcsalt választások

III. SZTALINIZÁLÁS, 1948-1952

III/A. A párturalom intézményesítése, 1948-1950

13. Kommunista „balra át” a külpolitikában és a gazdaságban
14. Kommunista „balra át” a belpolitikában
15. Új népfront, új választás, új alkotmány, új iskola
16. A hidegháború regionális honosítása: a Rajk-(Tito-)per
17. A pártegyeduralom kiépítésének záróakkordja: a tanácsrendszer

III/B. Az országos káoszt teremtő terroruralom, 1951-1952

18. A hidegháborús hisztéria második fázisa: a magyar hadikommunizmus
19. A mezőgazdaság kollektivizálása: propaganda-győzelem és éhező ország
20. A diktatúra strukturális ellentmondásainak jelentkezése
21. Az országkormányzás kiteljesedő káosza

IV. KÖZTES MÉRLEGKÉSZÍTÉS SZTÁLIN HALÁLA KÖRNYÉKÉN

- 22. Osztályharcos kultúrpolitika, frusztrált (inter)nacionalizmus
- 23. Az terror gépezete és áldozatai
- 24. Kettős hadigazdasági túlterhelés és rejtőzködő transzformációs veszteség
- 25. A vezérkultusz és a személyi kultusz labirintusa

V. DE- és RESZTALINIZÁLÁS, 1953-1956

- 26. Nagy Imre desztalinizáló „új szakasza” és Rákosi Mátyás „orosz rulett” politikája
- 27. A határozathozók határozatlansága és Nagy Imre pürrhoszi győzelme
- 28. Rákosi resztalinizáló kísérlete és a párthasadás nyilvánvalóvá válása
- 29. Az SZKP XX. kongresszusa és a magyar a politikai játéktér fragmentálódása 1956 első felében

VI. FORRÓ ŐSZ A HIDEGHÁBORÚBAN *A magyarországi forradalom, 1956*

- 30. Literátorok és diákok reformtörekvései
- 31. A szabadságharcra kényszerült ország
- 32. „Ha kivonulnánk Magyarországról, ezt gyengeségünknek fognák fel.”
- 33. *Zárszó és kitekintés*

Felhasznált munkák jegyzéke

Az értekezés tárgya és a leírás műfaja(i)*„Háborúra készültünk és ránk szakad a béke.”**Rákosi Mátyás**(Ez a béke a honosított hidegháború volt. Gy. Gy.)*

Közel negyed évszázada annak, hogy a Rákosi-korszakról – kifejezetten erre fókuszáló – politikatörténeti tematikájú monográfia jelent meg.¹ Azóta sok minden történt e tárgykör megismerhetősége szempontjából is. Huszadik századi históriánkat – illetve annak második felét – bemutató kötetek sora látott napvilágot. Ezekben – mivel már a legutóbbi nagyobb korforduló, 1989-90 után íródtak –, értelemszerűen tükröződik a rendszerváltás hatása: jelenkortörténetből lezárolóban lévő korszakká, közelmúlttörténété balzsamozódik a tárgyalt időszak. Közben olyan források is kutathatóvá váltak, amelyek korábban nem voltak hozzáférhetők. Ezek, a feltárást követő kisebb-nagyobb fáziskéséssel – hol forrásszerűen, hol meg a szövegformálás részeként – beépültek az egymás után közreadott összefoglaló munkákba. Mindazonáltal két sajátosság is adódott. Az egyik, hogy a most vizsgált Rákosi-kor – többnyire a megszabott terjedelmi korlátokból eredően – mintegy „bezáródott” az előzmények, illetve a rákövetkező történések leírása közé. Ezért sem érdektelen ismételt – kifejezetten erre koncentrálni – felidézni a mostani munka alcímében jelzett második világháború utáni évtized történetét. A másik sajátosságot kézenfekvőnek gondolhatnánk: a két évtizeddel ezelőtti rendszerösszeomlás hozott „kopernikuszi fordulatot” a Rákosi-korszak kutatásában (is), mivel ekkor vált – legalább is politikatörténeti értelemben – befejezett múlttá a kommunista pártgyeduralom. Miután a rendszer bukása önmagában tette ad acta a minden kort és uralmi rendet jellemző önlegitimáció szempontjait, „elvárásait”, mód nyílt a történetek skrupulusoktól mentes leírására. Ez utóbbi köznap felfogásban igaz is lehetne, mégis azt kell mondjam, hogy történetileg nézve inkább csak részigazság. Hogy miért, arról részletesebben szól a munka a historiográfiai fejezete, de 1956-kapcsán még itt is kitérünk rá az alábbi oldalakon.

Az már inkább rögzíthető egyértelműen, hogy a második világháború utáni évtizedben Magyarországon érvényesített voluntarista politika korábbról nem ismert módon és korábbról kevésbé ismert intenzitással igyekezett gyökeresen átformálni a jelenlévő társadalom létfeltételeinek minden szegmensét. Ez a menet közben alig követhető gyakorisággal módosuló, s legtöbbször kíméletlen erőszakkal fogatosított akaratérvényesítés – annak társadalmi elszenvedése, illetve a vele szembeni „közegellenállás” – teszi igazán turbulenssé a munka címében jelölt Rákosi-korszakot.

¹ Szabó Bálint: Az „ötvenes évek”. Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1986.

A munka tárgya – Szálasi Ferenc féléves (fél)országglásával és bukásával együtt – lényegében a Horthy-korszak alkonyával kezdődik és Kádár János kommunista restaurációjának nyitányával zárul. A Horthy-korszak negyed századon át tartott, a Kádár-korszak bő három évtizedig. Az általuk közrefogott tizenkét évre – az alábbiakban erről lesz szó részletesebben – újabb három cezúra jutott. Így a magyar társadalomra a huszadik század során kiméretett kilenc rendszerparadigmát számláló sorsforduló többsége sűrűsödik össze az alábbi lapokon. A vizsgált időszak nyitányától a fináléig – alig több mint egy évtized során – összesen öt markáns politikai váltoátállítás történt. Ennyi idő alatt a huszadik századi honi ideológiai-politikai rendszeringa ötször lendült szélső pontjáig. Az éppen aktuális – az egymást antitétélező „rendszer-norma” szolgálatába állított – tisztogató hatalmi gépezet ennyiszer csapott le mindazokra, akiket éppen a „rossz oldalra” sorolt. A politikailag megszaggatott időn túl társadalmi kihatásait – mindezek átélhetőségét – tekintve, talán már ez is elegendő lehetne a *fordulatokat* nyomatékösítő alcím indoklására.

A vizsgált időszak történései három korfestő – és korjellemező – fogalom köré csoportosíthatók: a háború utáni első évek (1945-1947) felfoghatók, mint *presztalinizálás*, ezt követte 1948 és 1952 között a bolsevik modell rendszerszerű kiépítése, a *sztalinizálás*, majd 1953-tól a *desztalinizálás* ellentmondásos kísérlete. A domináns jellemzőkre fókuszáló – s ennyiben leegyszerűsítő – fogalmi képlet ugyanakkor elfedi az árnyalatokat: ha csak egy kicsit is közelebbről, részletesebben pásztázzuk a vizsgálati terepet, akkor 1945-1947 között például egy, a politikai nyilvánosság felszínén zajló demokratizálás közepette zajlik a kulisszák mögött rejtőzködve érvényesített – eredővektorként ebbe az irányba mutató – presztalinizálás; 1948-1952 között sokkal egyértelműbb a kommunista pártgyeduralom protektorátusi kiépítése és berendezkedése (sztalinizálás), amely azonban nem tudott konszolidált rendszerré válni; 1953-1956 között pedig a desztalinizációs és resztalinizációs törekvések birkózása volt jellemző, ami azután – a Rákosi-korszak politikatörténeti lezárását is eredményezve – az októberi robbanásba torkollott. Ezek az – alább sémába rendezett – alperiódusok elkülöníthetőségük ellenére egymásba szövődnek, ugyanakkor a leírás belső szerkezetét is megelőlegezik.

Horthy-Szálasi	1945-1947	1948-1952	1953-1956	Kádár-korszak
	demokratizálás → → és ← ← presztalinizálás	sztalinizálás → → →	desztalinizálás → és ← →☀* resztalinizálás	
	rendszerparadigmák közötti antagonizmus	(protektorátusi) determináltság	rendszerparadigmán belüli korrekció	

* 1956 októbere

Az értekezés leíró része – egy elemző-tematikus fejezetcsoporthoz közbeiktatását leszámítva – a kronologikus rendet követi. A háborút követő első évek (1945-1947) – melyet Bibó István „a próbálkozó demokrácia” időszakaként aposztrofált – hamar kérészetűvé lett. A koalíciós korszakot idéző eddigi munkákhoz képest többnyire csak hangsúlyáthelyezésekkel élek. A második alperiódus (1948-1952) már inkább részletező, két szempontból is. A pártgyeduralom kiépítésének lépéseit és a kibontakozó hidegháború mindeközben egyre inkább érzékelhetővé váló belpolitikai fejleményeit a kronologikus rendet többé-kevésbé tartva veszem számba. Egymás után jeleníti meg a leírás, hogy a szigorú centralizálással egybekötött, minden létszférára kiterjeszteni próbált „tervszerűség” hirdetése közepette a mindennapokban zilált-kusza esetlegességgel követték-kergették egymást az események, mígnem a beüzemelt pártgyeduralom időszakában – ezúttal is bibói fordulatot kölcsönözve – a „centralizált anarchia” képét kezdte mutatni a Rákosi főszereplésével regnáló politikai rendszer. Az ötletszerűségek – politikai konzekvenciáit tekintve – lényegében a rendszer ideiglenességét látszottak állandósítani. Azt is mondhatnók, hogy Rákosi politikája Horatius „Carpe diem!” (Élj a mának!) szállóigéjét tette rendszernormává, miközben a megtermelt javak újraelosztását is uralva – „nem ehetjük meg a holnap aranytojást tojó tyúkot” jelszóval – permanens aszkétizmust várt el. Ki nem hirdetett szükségállapotot tartott fenn, állandósított nélkülözésre kényszerítve a társadalom (szinte) egészét.

A leírás során ennek a rendszerbe programozott ellentmondásnak a bemutatására helyezzük a hangsúlyt, illetve ezen a ponton illesztünk az előadásba – a *Köztes mérlegkészítés* fejezet keretében – négy tematikus alfejezetet. Ezek egyfelől állapotfelmérést végeznek a lényegében minden alrendszerében működés-képtelenné bénuló uralmi rendről 1952/53 fordulóján, ennek a helyzetnek a létrejöttét vizsgálják. Ennek részeként vezeti be a munka a korszak jellemzésére a hadigazdasági túlterhelés, és a transzformációs veszteség fogalmát. Másfelől korszecifikus sajátosságként járja körbe az elemzés az ún. személyi kultusz jelenségét és fogalomkörét, illetve hozzá kapcsolódóan a Rákosi-rendszer birkózását az internacionalizmus-ruszifikálás kontra nemzeti-nemzetietlenség problémakörével. Harmadrészt itt szólunk részletekbe menően a Rákosi-kori önkényuralom terrorgépezetéről és a társadalom minden rétegét-csoportját elérő meghurcoltatások különböző formaváltozatairól. (Ezek közül a munka új eredményeinek gondolt „tézisekre” az alábbi oldalakon még visszatérek.)

Megállapítva, hogy a Rákosi Mátyás nevéhez kötődő diktatúra működés-képtelenné bénulását időlegesen elfedte ugyan Sztálin ugyanekkor bekövetkezett halála, s Magyarországon ennek a rejtőzködő válságnak a sürgető kezelése is megkövetelte a „váltóátállítást”, a rendszerkorrekciót, majd ezt követően térek rá annak az „új szakasznak” a bemutatására, melynek egyszerre lett volna feladata elfedni és áthidalni a – részben változtatásokkal szőnyeg alá seperi pró-

bált – rendszercsődöt. A Nagy Imre nevéhez kötődő desztalinizálás lépéseinek bemutatásától kezdődően annyiban eszközölök „műfajváltást,” hogy a történetek kronológiai rendjét követve iktatom az elbeszélésbe a desztalinizálás-resztalinizálás körüli huzakodás miatt egyre hektikusabbá váló rendszerirányítás elemzését, kitérve annak korabeli társadalmi fogadtatására is.

Az utolsó rész az 1956. évi forradalom napjait, illetve utóvédharcát idézi, amikor Rákosi rendszere egyértelműen megbukott. Az eset annyiban volt történelmi unikum, hogy a világ hidegháborús megosztottságának fennállásáig egyedül Magyarország volt az, ahol ténylegesen összeomlott a második világháború után szovjet közreműködéssel létesített kommunista pártegyeduralom. A forrongó ős napjainak felidézése során – a történeti feltárás újabb eredményeit hasznosítani próbálva – a tradicionálisan főváros-centrikus leírásokhoz képest nagyobb terjedelmet szentelek „a vidéki” eseményeknek, illetve az ottani forradalmi szervezetek (Budapesthez képest) kooperatívabb működésének.

Az értekezés forrásai között általánosan említhetők a korszak kormányzati és (MKP, MDP) kommunista párti vezetőszerői iratai. Bár az elmúlt három és fél évtized jó részét a huszadik század második felére vonatkozó magyar történelem primer forrásainak tanulmányozásával töltöttem,² a Rákosi-korszakra vonatkozóan időközben azoknak az iratoknak a számottevő része is publikussá vált, amelyekre két, vagy akár egy évtizeddel ezelőtt még levéltári jelzetekkel felszerelve kellett volna utalni. Ez a „szoros jelzetelés” hozzávetőleg 5-6 ezer

² Anno a kutató 1945 utáni anyagokat böngészni – a megyei levéltárak mellett – az Új Magyar Központi Levéltárba (ÚMKL), a Párttörténeti Intézet Levéltárába (PIL) járt, s kivételes alaklom volt (a nyolcvanas években) ha kellő szívósság nyomán bejutott a Belügyminisztérium irattárába. Most ugyanezen iratok zöme a Magyar Országos Levéltár (MOL) fondjaiban lelhető fel, kisebb hányaduk pedig részben a Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltárban (PSZL) maradt, illetve a Belügyminisztériumból a MOL mellett került előbb a Történeti Hivatalba (TH), majd pedig a jogutódjaként működő Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárába (ÁBTL). Ilyen értelemben a jelenkortörténetből időközben közelmúlttörténetté vált témák kutatója esetenként úgy érezheti magát, mint az a szépkorú ungvári honpolgár, aki születésétől e város lakója volt, s bár ha „ki sem mozdult Ungvárról”, mégis öt különböző állam alattvalójaként élte át a huszadik századot. Az iratok esetében az ún. konkordancia-jegyzék alapján kellene „érvényesíteni”, hogy egy negyedszázada tanulmányozott forrásnak most mi az átcímkezett fellelési helye, de ettől eltekintettem. Tömören, 1948-ig minden akkori kormányzópárt (MKP, SZDP, FKgP, NPP) vezetőszerői iratait áttanulmányoztam, az MDP-nek pedig 1948-1956 között a politikai bizottsági és titkársági iratait, valamint az egyes PB-tag párttitkárok hátrahagyott iratait. A Baranya, a Hajdú-Bihar, a Pest és a Somogy megyei levéltárak fondjaiban nem csupán olyan területi igazgatási és pártiratok voltak tanulmányozhatók, amelyek az adott térségre vonatkoztak, hanem olyan minisztériumi direktívák, leiratok is előkerültek, melyek a keletkeztető (belügyi) tárcánál nem maradtak fenn. De olyan „fordított esetről” is beszámolhat a kutató, mint például az ÁVH vezetőszerői iratai, amelyek – nem tudni mikori eltűnésük miatt – leginkább az MDP vezetőszerői iratai között maradtak fenn. Habent sua fata diplomata.

konkrét forrás(hely) megjelölését igényelte volna, amelyet a hivatkozott (többnyire első közléses) feltárások a szakmai konvencióknak eleget téve megadnak, köztük saját korábbi tanulmányaim, dokumentumközléseim is. Most viszont, mivel a korszak összefoglaló áttekintésére vállalkoztam, csak mintegy félezer jegyzetutalással élek, ahol a publikált dokumentumokra, memoárookra, illetve szakirodalmi feldolgozásokra hivatkozok, s csak akkor adok meg primer levéltári forráshelyet, ha a hivatkozott iratot még nem láttam publikációban visszaköszönni. (Ellenkező esetben a munka terjedelmének felét a „jegyzetek” adták volna.)

Utalnom kell arra, hogy az egyes alfejezetek majd mindegyikében olvashatók – tipográfiaiilag is elkülönített – vendégszövegek. E rövid betéteknek a többsége azt kívánja érzékelteni, hogy a kortársak – nevesebbek vagy alig ismerhető „átlagemberek” – hogyan élték meg az adott helyzetet. A munka készítője azért nyúlt ehhez az értekező szakmonográfiától idegen eszközhöz, mert kötelezően távolságtartó „szerszámosládájából” hiányzik az a megjelenítő képesség, amivel az átélés nagyon különböző módjait, formaváltozatait kellő empátiával tudná rekapitulálni. Ezek a vendégszövegek, „szövegbetétek”, szerzőik helyzethez kötött szubjektivitása ellenére teszik – reményeim szerint – plasztikusabbá az önkényuralom társadalmi megélésének sokféleségét, mert olyanokat igyekeztem választani, amelyek egyediségükben is típusváltozatokat reprezentálnak.

A vizsgálat és a megjelenítés módszerei

Az alábbi oldalakon a Rákosi-korszak politikatörténeti alapokon nyugvó összefoglaló bemutatása olvasható.³ A korszak nagyobb részét kitöltő új, monolit rendszer sajátossága viszont eltérít a politikatörténet monografikus megjelenítésének hagyományos ismérveitől. Eltérít, mert a kommunista pártgyeduralom minden egyes társadalmi létszféraát maga alá gyűrve közvetlenül kívánta azokat irányítani és működtetni. (Ezt a politikatudomány omnipotens és omnikompetens hatalomgyakorlásnak írja le.) Az „államosítás” konvencionális fogalma – mely lényegében a gazdasági szférák államosítására koncentrál – kiterjedt mind a tágabb értelemben felfogott kulturális-művelődési területekre, mind a kereskedelem-szolgáltatás-infrastruktúra működtetésére, valamint az elkonziskált és megtermelt javak redistribúciós keretekben történő hasznosítására is. A termelés-szervezésen túl is központi államhatalmi akaratérvényesítéssel megvalósuló javadalmazás és újraelosztás révén tárgyalt korszakunkban számottevő mértékben előre haladt *a társadalom államosítása* is.

Következésképpen a Rákosi-korszakban a korábbi időszakokra vonatkozóan tágran értelmezett gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténet tematikái mind-mind a politikatörténet részévé lettek, hiszen erről (is) szólt a kommunista uralmi rend totalitása. A leírás annyiban követi ezt az új rendszerlogikát, hogy a felsorolt részdiszciplínák mindegyikét *érinti* a kommunista állampárt politikai fennhatóságának a felsorolt területekre való kiterjesztése szempontjából. A tematikus szakmonográfiák részletező leírásának csak a fősodratát követve, az egypárti uralom rendszer-adekvát – vagy annak vélt – akaratérvényesítésére összpontosít, miközben nyomon követni igyekszik a meglehetősen rapszodikus politikai irányváltások társadalmi hatásait és – egyedi példákon keresztül – kortársi recepcióját is. A politikatörténeti meghatározottság bázisáról tekint ki annak társadalmi következményeire, de mintegy műveltető szerkezetben, mivel a társadalmi, kulturális transzformáció is politikavezérelten zajlott. Az is jelző, ugyanakkor, hogy más jellemzőkkel történt mindez a háború utáni presztalinizáció éveiben, megint másként a kommunista *Einrichtungswerk* kiépítése, illetve kénkeserves működtetése során, és ismét csak ettől eltérően a Sztálin halála környékén előállott – eddig feltáratlan, rejtőzködő – rendszermegroppanás után, 1953 második felétől, amikor egy szintén Moszkvából vezérelt és a korábbinál is szorosabban felügyelt rendszerkorrekció zajlott.

³ Az akadémiai értekezés kritériumrendszerét figyelembe véve bizonytalanságot okoz, hogy a tézisekben külön is elő kell sorolnia munka szakmai eredményeit. A gond abból adódik, hogy a tárgykörre vonatkozó korábbi nézőpontok, módszerek kritikai meghaladása esetenként az előadás „szövetébe” épül be, így az ismétlések elkerülése végett eldöntendő, hogy mi kerül mondjuk a historiográfiai áttekintésbe, mi a módszert exponáló részbe, és mi az új eredmények közé.

A módszerek tekintetében rendre gondja akadt a szerzőnek az ismert rendszerszemléletű teóriák, „iskolák” eredményeinek hasznosíthatóságával. A magyarországi történések részletekbe menő feltárása közepette visszatérően előadódott, hogy a jelenségek egynémelyike rendre „kilógott”, nem volt illeszthető sem az ún. totalitarizmus-elmélet, sem a „modernizációs diktatúra” közelítésébe. A totalitarizmuselmélet klasszikusai – úttörő voltukból eredően – mintha „előreszaladtak volna”: amikor rendszertipizálásaik (anno) szakmai bestsellerek lettek, még különösen híján voltak a kutatók az elsődleges történeti dokumentumoknak. Mára viszont ezek a munkák – az egyre bővülő forrásokkal szembesülve – inkább (morálfilozófiai, politológiai) tudománytörténeti korlenyomatként említhetők. Szó se róla, a Rákosi Mátyás által reprezentált államszocializmusban is megragadhatók a totalitarizmus mindazon lényegi ismérvei – ideológiai kizárólagosság, egypárti állam, a politikai rendőrség szinte kontrollálatlan omnikompetens eszközszerpe, állami onnipotencia a gazdaság a kultúra és a tömegkommunikáció alrendszerének minden területén és szintjén – amelyeket egykoron az iskola „klasszikusai” verifikáltak. A tulajdon szentségének a meg-ingása viszont nálunk nem a kommunista hatalomátvétellel párosuló 1948-as illegitim államosításokkal kezdődött, hanem már az 1945-ös földreformhoz kapcsolódóan tömegessé vált, midőn a jogszabály szerint elkönfiskált birtokokon túlmenően hordták szét a volt nemesi kúriákból is mindazon ingóságokat, ami csak mozdítható volt. A politikai rendőrség Magyarországon nem csupán a diktatórikus hatalmat megtestesítő pártvezetés instrukcióit követve folytatta jogtipró tevékenységét, hanem „saját szakállára” is szabadon garázdálkodott.

A történeti megismerést is segítően „modellezhető”, tipizálható a hitleri nemzetiszocialista diktatúra, vagy a lenini-sztálini kommunista totalitarizmus, mert elemzésük során érvényes *autochton* karakterisztikák rögzíthetők. Magyarország esetében viszont – a térség további szovjet kliensállamaihoz hasonlóan – egy *szekunder protektorátusi diktatúra* kiépítéséről, (korszakunkban üggyelbajjal történt) üzemeltetéséről volt szó. S noha ezen államok a korban szuverenitásukat jórészt nélkülözni kényszerültek, mégis esetről-esetre különböző sajátosságokat, a „modellhez” és egymáshoz képest atipikus jegyeket mutató formaváltozatokat konstatálhatunk. A rendszer-transzformációk társadalmi interiorizálásának idősükségletét figyelembe véve, tárgyilag és módszertanilag is számos nehézségbe ütközhet a sztálinizmus nagyon különböző „nemzetállami” kondíciók között beüzemelt változatait összehasonlítani egy évtizednél is rövidebb intervallumon belül. Ennek elvégzése során elsősorban a differenciák, az országonkénti eltérések példatára verifikálódna: az, hogy mennyiben tér el a román vagy a lengyel, a cseh vagy a magyar variáns az egyébként mindenütt sztálinizálásnak mondott oktrojált-adaptált modelltől.⁴ A szocialista tábor orszá-

⁴ Az értekezés éppúgy merít a totalitarizmus „klasszikus”, illetve másodgenerációs képviselőinek az eredményeiből, mint a historiográfia vonatkozó kritikáiból, miközben utal arra, hogy újabban a modell-komparatiztika időnkénti ellenmondásosságát is egyre gyakrabban

gainak komparatistikai vizsgálata – lett légyen szó akár a sztálini, akár a poszt-sztálini időszakról – tartalmát (hozádékát) tekintve sokkal inkább divergencia-vizsgálatként értelmezhető.⁵

Hasonló differencia adódott „a modernizációs diktatúra” felfogással is. Ennek legkarakteresebb hazai megfogalmazása szerint a „sztálini szocializmus” célkitűzése „a nyugati világ, a fejlett országok, a centrum-országok utolérése, a katonai és gazdasági verseny mellett az elmaradott népek, »a tömegek« kulturális és anyagi felemelkedése (modernizáció) lett.”⁶ Csakhogy a protektorátusi modernizációs diktatúra olyan területeken jelent meg oktrojált formában – ez Magyarországon kívül még leginkább a keletnémet és a cseh területekre érvényes –, amelyek történelmi előzmények okán iparosodottabbak voltak, kulturális (pl. alfabetizáció), infrastrukturális és szolgáltatási jellemzőiket tekintve pedig eredendően is előrébb tartottak, mint a lenini-sztálini akaratérvényesítéssel modernizálni kezdett Szovjet-Oroszország. A sztálinizmus második világháború utáni magyarországi adaptálásának, a Rákosi nevéhez kötődő bolsevizálásnak ez az egyik történelmi alapellentmondása. Ebből eredően a magyar – és még inkább a cseh – esetben deprivált, vagy degeneratív modernizációs voluntarizmusról beszélhetünk. (Lengyelországban, szintén saját belső gazdasági-társadalmi és politikai sajátosságai miatt vitatja az ország második világháború utáni történetével foglalkozók egy része – az ún. teória-absztinencia hívei –, hogy ott a forgalomban levő modernizációs, illetve a totalitárius elméletek értelmezhetők-e.)

A fentiekén túl azért is kényszerülök alkalmanként eltérni mind a totalitárius teória, mind pedig a modernizációs diktatúra felfogás nyomvonalától, mivel

tűzi tollhegyre a társadalomtudományos történetírás. Ugyancsak érdemes emlékeztetni arra, hogy Magyarországon a hatvanas-hetvenes években lezajlott két „modellvita” tanulságai sem érdektelenek. Az egyik „a feudalizmus eredeti jellegzetességeit” rögzíteni próbálva végül is oda konkludált, hogy európai összehasonlításban annak majdhogynem annyi változata volt, mint ahány évszázados léptékekben is tartósabbnak mondható középkori szuverenitás, miközben a formaváltozatok sokfélesége meglehetősen relativizálta az ún. eredeti jellegzetességeket. Ugyanez már szintén megtörtént a két világháború közötti fasiszmus, illetve nemzetiszocializmus országonként különböző jellemzőinek verifikálásával. (Ez annál is tanulságosabb, mert lényegében ugyanazon térséget, illetve országokat érinti, mint a most vizsgált sztálinizálás.) A vita hozadéka – leegyszerűsítve, de a lényegét talán nem csorbítva – abban összegezhető, hogy a mintaadókhoz képest a legtöbb esetben inkább beszélhetünk diktatórikus elemekkel eltérő mértékben átszőtt autoriter rendszerek különféle formaváltozatairól, semmint a fasiszmus vagy a nemzetiszocializmus rendszer-szintű adaptálásáról.

⁵ Ennek elsősorban *longue durée* szemléletben van (lehet) történettudományi haszna, ha azt nézzük, hogy – egyelőre vizsgálat nélküli – előfeltevésünk szerint, még az ambícióját tekintve legintenzívebben centralizálni próbált birodalomban is a rendszerparadigmán belüli pluralitás volt a jellemző.

⁶ Krausz Tamás: A „sztálini szocializmus”. In: A sztálinizmus hétköznapijai. (Szerk: Krausz Tamás) Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest. 2003. 270. old.

azok funkcionális működésüket tételezve modellezik vizsgálatuk tárgyát. Esetünkben viszont egy mindvégig inkább erőlködve vergődő – tárgyalt korszakunkban kétszer is megroppanó (1953, 1956), második alkalommal pedig látványosan összeomló – tervutasításos, vagy centralizált anarchia rajzolódik ki a sztálinizmus magyar kortablójaként. Ebből a szempontból az a valóban töprengést inspiráló kérdésfeltevés, miszerint „kialakultak-e Kelet-Európában szovjet típusú rezsimek?”⁷ Persze, kialakulóban voltak az alapvető karakterjegyek, csak hogy Magyarországon – legalábbis a vizsgált korszakban – az államszocializmus nem igazán tudott működőképesse konszolidálódni. Ezért is jellemezhető a görcső alá vett időszak az ideiglenesség állandósulásával, egymást követő átmenetek, fordulatok (rendszer-fragmentumok) sorával. Az ún. szocialista tábor európai horizontját pásztázva pedig leginkább az mondható, hogy a létrehozott szovjet birodalmi periférián a nyugati végek nemzetállamainak vis inertiae-ja birkózott Moszkva – proletár nemzetköziséget (internacionalizmust) hirdető – nacionál-bolsevizmusával és annak legátusaival. Eközben az is a modelltől való eltérés formaváltozatait gyarapította, hogy az egyes protektorátusok helytartói miként próbáltak balanszírozni a birodalmi centrum elvárásai és a genius loci adottságai között.

De ha már fenntartásaimat jeleztem mind a totalitarizmus, mind pedig a modernizációs diktatúra iskoláinak követhetősége tekintetében, s a hasznosított vizsgálati nézőpontról „illik” megnyilvánulni, ám legyen: a munka papírra vetése során Andrew C. Janos „rendszer-antropológiai” közelítése impresszionálta leginkább a gondolatmenetet, a tárgyhoz való közelítést.⁸ Annál is inkább, mert nevezett következetesen vállalja a vesződést, hogy a politológiai, illetve közgazdasági „modellezés” iskoláinak tételeit rendre összevesse a konkrét történeti alap kutatásokon nyugvó leírásokkal: teóriát és praxist együttesen fürkészve formálódik tolla alatt a társadalomtudományos történeti narratíva. Ha nem is sikerült ezt hasonló nívón megvalósítani, a tárgyhoz való közelítést – ezúttal csak Magyarország történetének egy rövid periódusára fókuszálva – ez a nézőpont vezette. A forrásokra erősebben koncentrálna adódik az a megállapítás, hogy a Rákosi-korszak Magyarországon egy „történelmi triplacsavart” jelentett a totalitarizmus sztálini változatának adaptálási kísérlete. A totalitarizmus helyi jellemzőinek érzékeltetése közepette sem feledhető, hogy esetünkben a sztálinizmusnak egy szuverenitás-hiányos közegben etablírozott, másodlagos, „utángyártott” változatával van dolgunk. Mindemellett korszakunk Magyarországon maguk a

⁷ T. V. Volokotyina – G. P. Murasko – T. A. Pokivaljova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyije polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa, 1949-1953. Roszpen, Moszkva. 2002. 656. old. A munka az 1949-ben létrehozott Német Demokratikus Köztársaságot nem sorolja a sztálinizált kelet-európai országok blokkjába, mert Moszkva azt a vizsgált időkorban „a német kérdés” részeként kezelte (i.m. 4. old.).

⁸ Andrew C. Janos: Haladás, hanyatlás, hegemonia Kelet-Közép-Európában. Helikon Kiadó, Budapest. 2003.

változások is egy kiszámíthatatlan külső szuverén – időnként ötletszerű – ambíciójának hatásként követték egymást. A harmadik sajátosság pedig abból adódott, hogy a mintához képest a kapitalizálódásban-polgárosodásban előrehaladottabb jellemzőket felmutató társadalmat kíséreltek meg a szovjet-orosz kondíciók nyomvonalán bolsevizálni-sztálinizálni. (Csak azt nehéz eldönteni, hogy a fentebbi tétel a módszertanhoz, avagy a szakmai eredmények közé sorolandó-e.)

A széttört időnek és a már szóba hozott *genius loci*-nak van egy – eddig nem említett – további vetülete. A magyarországi pártállam Rákosi-kori archetípusát régebben is, manapság is egyfajta szekularizált kreacionizmus alapján szokás felidézni. Azt értem ezen, hogy a visszatekintő korleírások legtöbbször a – „kész a mű” – megteremtettség nézőpontjából szól az 1948-as kommunista hatalomátvétel utáni időszakról. A kialakulás folyamatában vizsgálva viszont volt a társadalmi recepciónak egy olyan „átállási intervalluma” amivel a egyeduralkodó megszerző korabeli pártvezetés sem kalkulált: az MDP budapesti központjában született döntéseket, határozatokat lehetőleg már „másnap”, mint az ország minden szegletében realizálódott normát szerette volna érvényesülni látni. Ehhez képest az államszocializmus intézményesülésénél is hosszabban, további évekre húzódott el az alattvalók ebbe való beletanulása. Társadalomtörténeti nézőpontból a dátumhoz köthető politikatörténeti aktus sokkal inkább csak egy tér-idő diagramon, olyan folyamatábrán lenne megjeleníthető, ahol a központi elhatározás kisugárzása-szétterjedése követhető nyomon az igazgatási-települési hierarchia grádicsain le egészen az utolsó posta társadalmi címzettjeiig. A korabeli rendszer-átalakítás – és rendszerüzemeltetés – épp oly voluntarista, mint amennyire türelmetlen mechanizmusa ráadásul egymás nyakára hágó, s egymásra terhelődő döntések, elhatározások szinte azonnali társadalmi elfogadtatásával, realizálásával próbálkozott, ennek hitével tevékenykedett. Holott a döntési centrumhoz képest távolabbi és (többszörösen) alárendelt vidéki helyszínekről tudósító források arról tanúskodnak, hogy községi-járási szinten a helyi – többnyire – agrártársadalom pártállam-recepciója meglehetősen elhúzódott.

A pártállam „párt” előtagjának determináló szerepe csak fokozatosan – időben elhúzódva – tudatosult. A falvak paraszti társadalma számára – mely akkor még a népesség felét adta –, inkább a községháza előljárója volt az állam helyi reprezentánsa még azután is, midőn a tanácsrendszerű közigazgatás bevezetése nyomán az egykori bíró tisztében a tanácselnök, a volt jegyző posztján pedig a tanácstitkár lett a helyi autoritás. Hozzájuk képest a kommunista párttitkár – helyi szinten – jó ideig még inkább csak egyfajta agitátor, „népnevelő” volt, s maga a felsőbb vezetés is leginkább ilyen népnevelői reszortfeladatot osztott rájuk. Őket viszont szűkebb társadalmi környezetük jobbára konjunktúrafigura mivoltukban tartotta számon: mivel ilyen pártszekértolók már korábban is ismertek voltak a falu társadalmában, időbe telt, amíg az egypártrendszer helyi legátusa az adott közösségen belül szert tudott tenni a megkülönböztetett pártha-

talom révén elvárt-megkövetelt respektusra. A helyi kommunista párttitkárok ugyanúgy a község szegénysoron lakói közül kerültek ki, mint a velük többé-kevésbé egyívású tanácsí vezetökké (elnökké, titkárrá) lett (új)gazdák. A tradicionális rendtartását őrizni próbáló falusi agrárközösség választott előljárói közül akkor is ez utóbbiaknak járt ki az állam helyi letéteményese megkülönböztetés, ha a tanácsrendszer létrehozása keretében az ő pozícióba kerülésük is csak előzetes pártkonfirmálással történhetett. Hozzájuk képest a helybéli pártszervezet titkára viszont nem élvezett hasonló – az állami stallumhoz kötődő – respektust. Egyelőre inkább csak helyi forrásfeltárások, „mélyfúrások” nyújtanak támpontot arra, hogy az államszervezet felső szintű MDP irányításának egyértelművé válása alsóbb szinteken csak meglehetősen fáziskéséssel, az ötvenes évtized első éveit kitöltő időeltolódással követte a párt dominálta rendszer teljes vertikumban történő működésbe lépését, illetve annak helyi szintű társadalmi tudomásul vételét. A hatalmi centrum átalakítást erőltető – türelmetlen és „azonnali eredményt” elváró – intézkedései már kellően feltártak, ennek helyi-regionális recepciója, formaváltozatokban gazdag elhúzóódása még várat magára, illetve esetleges a helytörténeti sajátosságoknak az „országgtörténet” historiográfiai kánonjába történő beépülése. Holott ez további tényinformációkkal tehetné okadatoltabbá a Rákosi-korszak történetének – eddig is többször jelzett – fragmentáltságát.

A munka forrásháttérét és a korszakra vonatkozó szakirodalmat külön historiográfiai fejezet tárgyalja. Az ott leírtakból csak néhány sajátosságra utalok. Bár a kötet tárgya, a Rákosi-korszak nézőpontjából minden utókor lenne, ami utána következett, mégsem állapítható meg egyértelmű rendszercezés névadójának a politika színpadáról való eltűnése után. A magyarországi kommunista pártgyeduralom Kádár János nevéhez kötődő „második kiadása” – idő múltával – különbözött ugyan Rákosi regnálásától, Kádár politikai szerepének mindkét korszakot érintő folyamatos exponáltsága miatt viszont Rákosi-korszakbeli tevékenysége sem volt tárgyszerűen bemutatható. Róka fogta csuka helyzettel jellemezhető mindkét korszak történeti meg(nem)ismerhetősége, s ennek létrejöttéhez, illetve több évtizedes fennmaradásához 1956 Kádár-kori minősítése további információs blokáddal járult hozzá. A probléma lényege – némi leegyszerűsítéssel – az volt, hogy az 1956-os forradalmat és szabadságharcot követő megtorlások már a Kádár-korszak részét képezték ugyan, de a forradalomban résztvevők közül számosan a Rákosi-kori politikai közéletnek is résztvevői voltak. Ugyanakkor, lett légyenek bár meghurcoltjai, áldozatai, vagy éppen politikai túlélői az 1956-os forró ősz eseményeinek, sorsuk, életpályájuk visszamenőlegesen is blokkolódott – s részlegesen vagy egészében – tabuvá tétetett. Ez a – leginkább aktuálpolitikai és rendszerlegitimációs okokra visszavezethető – konfúzus helyzet egy krisztusi kor hosszával késleltette a Rákosi-korszak kutathatóságát. (Ezért is szólunk a historiográfiai fejezetben a Rákosi-korszak késleltetett múlttá válásáról.) S ha ehhez azt is hozzászámítjuk, hogy az 1989/90-es rend-

szercezés után is csak fokozatosan váltak hozzáférhetővé a korszak feltárásához alig nélkülözhető releváns iratok, akkor oda lyukadunk ki, hogy a szakmai igény szerinti forráshozzáférés elégségesnek tekinthető köre szinte csak az elmúlt évtizedre nyúlik vissza. Ez korántsem jelentette azt, hogy az elérhető forráskínálat szintjén ne lett volna folyamatos különböző részterületeken a munka által tárgyalt időszakra vonatkozó ismeretek állandó gyarapodása. Épp ellenkezőleg, olyannyira, hogy napjainkra már a fontosabbnak tekinthető források jelentős hányada publikus dokumentációként tanulmányozható. De ehhez az kellett, hogy a fejüket a közelmúlt feltárására adók az elmúlt két évtizedben lankadatlan aprómunkával igyekezzenek pótolni a megelőző három évtizednyi kényszerű késedelmességet a Rákosi-korszak megismerésére vonatkozóan (is).

Némileg más a helyzet a forradalom rekonstruálásának segítségét szolgálni hivatott iratokkal. Manapság a már szinte áttekinthetetlen mennyiségű – az 1957-1960 közötti megtorlás procedúrája során keletkeztetett – vizsgálati és peranyagok teszik ki az 1956 őszére vonatkozó források döntő többségét. Kérdés viszont, hogy az ezekben olvasható pro és kontra konfabulációváltozatoknak mennyi közük lehet a ténylegesen történetekhez. A titkosszolgálati iratok ismerhetővé válásának „heuréka-élménye” egyfelől érthető, másfelől ingoványos forrásterep. Ezeknek és a 30-40 éves távlatban rögzített emlékezetkonstrukcióknak – a rögzítés pillanata által kondicionált(!) oral history elbeszéléseknek – is bizonytalan az a kontroll technikája, amely lehetővé tenné, hogy az akár szubjektíve, akár tendenciózusan fals vagy kifejezetten hamis információikból hiteles kép legyen desztillálható. A magyarországi 1956 őszének politikatörténeti „alapképlete” ma már – inkább többé, mint kevésbé – megfejtettnek tekinthető, hagyományos történetírói eszközökkel (is) rekonstruálható, leírható. A forradalom társadalomtörténete viszont sokkalta inkább többretegű, illetve többdimenziós. Ennek históriáját illetően a politikai rendőrség hazugságüzemében tömegesen gyártott apokrifok hombárjából merítve kellene elválasztani az ocsút a búzától. Az „in statu nascendi” történésekhez képest a megtorlás fenyegetettsége közepette, majd az – 1990 előtti és utáni – diametrálisan eltérő kettős recepcióban is százezreket közvetlenül érintő, de közben több változáson áteső, „többes érdekeltségű” esemény- és sorskavalkád kerekedett. (Versus, előbb diszkrimináció, majd kárpótlás.) Itt aligha lelhető föl egyetlen releváns archimédeszi pont. Ezt a problémát viszont – jelen munka keretei között – csak jelezni tudom, megoldani nem. Azért sem, mert ez esetben – akarjuk vagy sem – valóban „velünk él a történelem”: 1956 társadalomtörténete – számos vonatkozásban még „félmúlt”, miáltal bőven marad töprengeni és megírni való a következő történészgeneráció(k) számára is. Jelen sorok szerzője számára a kibúvó – részben – tárgyi okként kínálkozik, hiszen 1956-nak ez az utóélete már a vizsgált intervallum „kilépő határállomása”, kívül esik a Rákosi-korszak időkörén.

Az értekezés szakmai hozadéka

Magyarország számára a huszadik század második fele nem csupán azért teremtett új nemzetközi körülményeket, merthogy a második világháborút a (mellék)vesztesek ország-csoportjában zárta. Ennél is érdekesebb befolyással volt történetének további alakulására az, hogy a korábbi századokból ismert, tradicionális európai „balance of power” földgolyó méretűvé tágult, globalizálódott. A világháború két erőnyerő győztese, az Egyesült Államok és a Szovjetunió egymás közötti viszonyának lett a függvénye, hogy a szövetségben megnyert háború után egymással kooperálva teremtenek békét, vagy az egymás elleni konfrontációs akaratervényesítés újabb békétlenkedésbe torkollik. Rövid átmenet után az utóbbi opció vált világpolitikai realitássá: a kortársak – és az időközben felcseperedő újabb generációk – a hidegháborúnak elkeresztelt viszonyok közepette kényszerültek „berendezkedni”. Ebben az – Európát is kettéosztó – új bipoláris világrendben a Szovjetunió mindenekelőtt biztonságpolitikai kérdésként kezelte a Magyarországot is magában foglaló kelet-közép-európai térséget. Az Egyesült Államok számára ez a régió gazdasági-kereskedelmi szempontból, és biztonságpolitikai tekintetben is csekély fontosságú volt. E térségre vonatkozóan Moszkva magas, Washington alacsony hatalmi- és biztonságpolitikai érdekeltségének aszimmetriája hozta létre azokat a nemzetközi körülményeket, amelyek Magyarország (folytatólagosan) kényszerpályás történetét a második világháború utáni évtizedekben meghatározták. A Szovjetunió nyugati határai mentén kialakított Pufferstaats-Zone kisállamainak sorsa arra utal, hogy a nagyhatalmi érdekeltségnek ez az egyensúlytalansága (antiequilibrium) inkább volt meghatározó az egyes országok egymás utáni bolsevizálásában, semmint az, hogy a világháborút mellék-győztes (Lengyelország, Csehszlovákia) avagy mellékvesztes (Bulgária, Románia, Magyarország) státusban fejezték be. Mindezek az összetevők együttesen kondicionálták, hogy Magyarország második világháború utáni történelmének politikai origója – el egészen a század végéig – Moszkva lett és maradt.

Az 1945-1948 közötti időszak dokumentáltsága, feltártsága historiográfiaiilag a legteljesebb, mert korábban (1989 előtt) a korszak kutatása jószerivel ezen évekre szorított volt. Az elmúlt húsz évet e tekintetben az jellemezte, hogy korábban nem, vagy csak részlegesen ismerhető források özöne vált hozzáférhetővé, s többségük meg is jelent. Így a már addig felhalmozott tárgyi tudást lehetett a „jelenkortörténet” kötöttségeitől mentesen, történeti narrációként újrafeldolgozni. Három ponton viszont „ugyanazt másképp” elevenítem fel.

Az ún. koalíciós korszak leírása közepette nagyobb jelentőséget tulajdonítok az 1945-ös parlamenti választások kimenetelének a pártharcok kiéleződése szempontjából. A voksolás hozadékaként előállott alapvető erőviszony-

átrendeződés azonnal – még moszkvai bátorítás nélkül – arra indította Rákosit, hogy minden lehetséges eszközt felhasználva szerezze vissza az MKP azon kedvező pozícióját az akaratérvényesítésben, amit az ideiglenesség korszakában birtokolt. Ezt a Baloldali Blokk – pártközi tárgyalások – rendeleti kormányzás politikai háromszög kombinációval érte el, s amihez ez sem volt elég, ott volt segítségére egyfelől a politikai rendőrség, másfelől a SZEB szovjet vezetése.

Az 1947-es országgyűlési választásokat felidézve a leírás markánsan elkülöníti az adminisztratív előkészületi csalásokat – amivel közel félmillió polgárt ütöttek el attól, hogy a szavazóurnához egyáltalán eljusson –, és nagyobb hangsúlyt helyez a visszaélések ezen válfajának bemutatására. Az adminisztratív csalásnak nevezett országos kiterjedtségű machináció módszerében és tömegességében is sokkal inkább befolyásolta a választások kimenetelét és az új parlament összetételét, mint az eredményeket kisebb mértékben eltérítő, már a maga idején lelepleződött, s – talán ebből eredően – refrénszerűen emlegetett „kékcédulás csalások.”

A háború utáni első évek felidézése során „kettős mércével” mérek. Tekintetbe veszem, hogy a többpárti politikai berendezkedés az ország de facto szuverenitáshiánya közepette épült ki, miáltal a koalíciós kormányzat működését tekintve valójában álkoalíció, a többpártiság álpluralizmus volt. Ezen évek káprázatosan pergő, egymást rohanvást követő belpolitikai fejleményei – a hidegháborút gerjesztő nemzetközi események által kondicionáltan – torkollottak a kommunista hatalomátvételbe. A történések annyiban értelmezhetők a maga idején jórészt kulisszák mögött zajló presztalinizálás nyomvonalán, hogy ez a céltételezettség – a végkifejlet visszamenőleges bizonyító erején kívül – immár forrásokkal is kellőképpen dokumentálható. A fejlemények jelzett „politikai irányultsága” ellenére is fontosnak tartom ugyanezen években azokat a társadalom döntő többségét érintő – a korábbi korszakhoz képest – demokratikus (demokratizáló) változásokat, amelyek az 1945-ös rendszerváltás részeként intézményesültek, még akkor is, ha ezek az újabb rendszerváltás (1948), a kommunista hatalomátvétel nyomán kérészéletűnek bizonyultak. Ez a kétarcúság – demokratizálás kontra presztalinizálás – együttesen alkotja a koalíciós évek karképét.

A kezdeti évek históriájához képest annyiban más az 1948-1956 közötti időszak, hogy e periódusra vonatkozóan maga a forráshozzáférés is érdemlegesen bővült. Különösen áll ez az 1956. évi forradalom és szabadságharc megismerhetőségének változására, hiszen ennek releváns iratanyagon nyugvó feltárása is az elmúlt két évtized szakmai hozadéka. A Magyar Dolgozók Pártjának időszakára vonatkozó források érdemleges gyarapodása több szempontból is hatással volt a történetek jelenlegi elbeszélésére. Módszeresebben lehetett bemutatni a kommunista diktatúra szervezeti-intézményi kiépülését. Moszkvából megkapott „zöld jelzés” nyomán a magyar pártvesztés magabiztosan gyors „forgatóköny-

vet” készített, s 1948 májusi prognózisuk szerint a kommunista állam kiépítésének záróakkordjaként tervezték az új alkotmány életbe léptetését már ugyanezen év végére, vagy 1949 elejére. Ehhez képest a „proletárdiktatúra” intézményi rendjének teljes körű beüzemelése – melyet az állam- és közigazgatás tanácsrendszerű átalakítása fémjelzett – csak 1950 végére történt meg.

A berendezkedett diktatúra működésében egy eddig nem jelzett anarchikus összezavarodás, a rendszer működésének kaotikussá váló megbénulása rajzolódik ki 1952-1953 fordulójára. Ez egyfelől a különböző gazdasági, társadalmi alrendszerekben mutatkozott, másfelől az is dokumentálható, hogy a hatalmi centrum, a pártirányítás tűnt képtelennek a mindinkább egymásra hatóan jelentkező ágazati „üzemzavarok” logisztikai kezelésére.

A krízishelyzet létrejöttének magyarázatául nyomatékosítom a hidegháborús hadigazdasági túlterhelés egymásra torlódó két fázisát. Ebből a másodikat, a koreai háború sztálini számítása által generáltat tekintem meghatározónak. Az okok keresése során viszont más összetevők is felmerültek. Ehhez két új fogalmat illeszték az elemzésbe. Az egyik a (rejtőzködő) transzformációs veszteség, a másik pedig a társadalmi regenerálódás időhiánya, illetve elmaradása. Ezeket is kiegészítő összetevőnek tekintem abban a soktényezős folyamatban, mely az országot 1952/53 fordulóján a működőképesség-összeroppanás határmezsgyéjére juttatta. Mivel az ún. (rejtőzködő) transzformációs veszteség jelenségkörét most vezetem be a korszak történeti irodalmába, annak vázlatát itt is közlöm: értelmező leírása a munka megfelelő helyén olvasható. Az elmúlt húsz év „rendszerváltó” történetkutatása a korábban legkevésbé hozzáférhető tárgykörre, a represszió és terror forrásainak feltárására összpontosított. A terror szerves részét képezte a rendszer működési mechanizmusának, és feltérképezése nélkülözhetetlen része a sokoldalú korismeretnek. Ennek megfelelően szentelek a leírás során magam is önálló fejezetet a kérdésnek, de nem gondolom, hogy ebben összpontosult volna működésének esszenciája: 1952/53 fordulójára nem a megtorló gépezet alrendszere, hanem a magyarországi államszocializmus intézményi konstrukciója egészében jutott a működésképtelenné bénulás közelébe (elleplezni próbált válságba): az a pártállami rendszer, melynek kiépítése és üzemeltetése a Rákosi Mátyás által irányított MDP tevékenységének funkcionális értelmet adott.

Magyarországot a második virágháború után sújtó	
többé-kevésbé mérhető terhelések és veszteségek	pontosan nem mérhető transzformációs veszteségek
Háborús emberveszteség (halottak harctéren és hadifogságban, továbbá a civil áldozatok, beleértve a gettókban, koncentrációs táborokban elpusztultakat is).	Munkaképesség-csökkenéssel járó „háborús emberveszteség” (hadirokkantak, koncentrációs tábor túlélők).
Materiális háborús károk (termelőeszközök, állatállomány, infrastruktúra).	„Közösségi” és személyes javak Nyugatra és Keletre történő elhurcolása (műkincsek, értékpapírok, könyvtárak, használati tárgyak).
	<i>A földreform transzformációs vesztesége.</i>
Nevesített összegéhez képest a teljesítés közepette megduplázódó jóvátételi kötelezettség.	A jóvátételi kötelezettség teljesítése közepette előállott „extra” veszteség a termelési vertikumban, illetve az ellátásban.
	A háború végi, illetve a következő években zajló menekülések/visszatelepülések, ki- és áttelepítések, valamint a „malenkij robotra” elhurcoltak kényszermobilitási vesztesége.
A Vörös Hadsereg által nyomtatott és felhasznált pengő visszaváltási kötelezettsége.	Az infláció közepette elkótyavetyélt javak „társadalmi vesztesége” valamint a stabilizációs átváltás „kamara haszna”.
	<i>A nagy államosítási hullámokból eredő transzformációs veszteség (üzemek, bankok).</i>
	<i>A kereskedelem, a kulturális szféra intézményei, valamint a ház/lakás ingatlanok államosításából eredő transzformációs veszteség.</i>
Hadigazdaság I. A Jugoszláviával szembeni Kominform-hidegháború hadiipari és katonai-infrastrukturális beruházásai, 1949-1953.	<i>A Jugoszláviával szembeni frontországgá válást követő kitelepítések, föld-, lakóingatlan rekvirálások, és az érintett csoportok okszerű munkavégzését lehetetlenítő transzformációs veszteség.</i>
	<i>Az erőszakos termelőszövetkezet-szervezés és a hozzá társuló tagosítások transzformációs vesztesége.</i>
	<i>A már békében emigrációba menekülők szakmai „tudástőkéjének” elvesztése.</i>
	<i>Az itthon maradtak, de osztályidegenként adminisztratív úton deklasszáltak „tudástőkéjének” transzformációs vesztesége.</i>
	<i>Az új kádergarnitúra képzettséghiányos rendszerműködtetésének transzformációs vesztesége.</i>
Hadigazdaság II. A koreai háború által (Moszkvából) oktrojált hadiipari és katonai-infrastrukturális beruházások, 1951-1953.	<i>A (hadi)ipari nagyberuházásokat preferáló gazdaságpolitika és a politikai represszió által gerjesztett kényszermobilitás transzformációs vesztesége.</i>
<i>Az ország külpolitikai, külgazdasági (Cocom) és „tudáskultúra” terén való elszigetelődésének transzformációs vesztesége.</i>	

A kérdésnek van egy általánosabb historiográfiai vetülete is. A magyarországi fejleményeket vizsgálva úgy tűnik, hogy a hidegháborús hadigazdasági túlterhelés második fázisa vezetett oda, hogy a „csúcsra járatott” fegyverkezési drill 1952/53 fordulójára a rendszer egészét tette kaotikussá, irányíthatatlanná. Ehhez képest viszont a – Magyarországon „új szakasznak” elkeresztelt – változások megindításának motiválóját, annak lehetőségét egyöntetűen Sztálin halálához, illetve az ennek nyomán a szovjet pártvezetésben kibontakozó, s az utódlási harccal egybekötött „váltóátállításhoz” szokták volt kötni. A térséget illető leírások már korábban utaltak arra, hogy az adott mechanizmus 1952/53 fordulójára „elérte a csúcspontját”, s ezen az úton haladva „előbb-utóbb robbanások bekövetkezésére” lehetett számítani.⁹ Nemrégiben egy kiterjedt dokumentáción alapuló orosz elemzés állapította meg, hogy ekkorra „egyre inkább kirajzolódott egy [a béketáborot érintő] belső válság is.”¹⁰ (Nem tárgyalom, csupán utalok az 1953. júniusi kelet-berlini felkelésre.)

A Rákosi-rendszer politikatörténetileg egy birodalmi protektorátus megfeleléskényszerének szem előtt tartásával írható le, amit Fejtő Ferenc „az elnyomatás és a beolvasztás kettős folyamataként” verifikál. Ehhez a birodalomba tagoláshoz kérlelhetetlen kíméletlenséggel kellett hozzáerőszakolni a történelmileg karakteresen más gazdasági-társadalmi-kulturális arculattal bíró magyar viszonyokat. Ebből az ellentmondásból önmagában is csak egy olyan szekunder formaváltozat jöhetett létre, ami – minden a hasonulást, betagolódást erőszakolni igyekvő akaratérvényesítés ellenére – módosította a sztálinizmus „eredeti jellegzetességeinek” fenomenológiáját. Történeti értelemben tehát kérdés, hogy a sztálinizmus Magyarországra erőltetése közepette miként történtek az államosítások és a „sztahanovizálások”; a kolhozosítások és a „micsurinizálások”; mit is jelentett a kulturális élet váltóátállítása során a zsdanovscsina és a „proletkult”. A korra jellemző kifejezések az aktuális szovjetizálás hívószavai, miközben ennek másik szálaként sorolható ide a magyar kultúra és história visszamenőleges ruszifikálására irányuló törekvés is: egy olyan orosz-magyar kulturális szimbiózisnak a magyar közgondolkodásba plántálása, ami korszakunkban – a szabad véleménynyilvánítástól való megfosztottság közepette is – kitapintható averziót gerjesztett. Ennek mindkét vetületét górcső alá veszi az MDP kultúrpolitikáját, valamint „nemzeti vagy nemzetietlen” arculatát tárgyaló fejezet. Az elemzés oda konkludál, hogy miközben a kommunista ideológia és „arculatpropaganda” magyarországi kiadása érdemleges tárgyi-nyelvi allúziót mutat a magyar történetpolitikai közgondolkodás protestáns vonulatát jellemző szabadságharcoskurucos népi patriotizmussal, az – főként 1948-ig – a kommunista eszme és párt

⁹ Fejtő Ferenc: A népi demokráciák története. I. Magvető Kiadó – Magyar Füzetek, Budapest-Párizs. 1991. 271. old.

¹⁰ T. V. Volokotyina – G. P. Murasko – T. A. Pokivaljova: Moszkva i Vosztocsnaja Jevropa. Sztanovlenyje polityicseszkih rezsimov szovjetszkogo tyipa, 1949-1953. Roszpen, Moszkva. 2002. 5. old.

„nemzeti”-ként való legitimálását szolgálta. Bár ezt tovább őrizte az ötvenes évek minden területen militarizálódott frazeológiája, arányait és hangsúlyait tekintve a „szovjet mintakövetés”, a ruszifikálás-bolsevizálás egyedül üdvöztető voltának megkérdőjelezhetetlensége vált dominánssá.

Magyarországon nem a már elért, meglévő fejlettségi szint volt a továbbépítkezés elrugaszkodási pontja, hanem – a műugró versenyek többemeletes dobantójára utalva – egy alacsonyabb trambulint tételezve fogalmazódott meg a társadalom-átalakítás kommunista programja. A teleologikus üdvtanként hirdetett kommunista programideológia helyi viszonyokra történő adaptálása leginkább abban érhető tetten, hogy a háborút követően lépésről-lépésre egyszólamúvá cenzúrázott politikai közbeszédben meghatározóvá vált a Horthy-korszak „refeudalizálása”. Az öröklötten továbbélő avítságek egyoldalú túlhangsúlyozásával kísérelték meg elfedni és elfeledtetni nem csupán a két világháború között végbement változások bármifajta innovatív hozadékát, hanem a régebb óta tartó – s persze mindenkoron ellentmondásos – hosszabb kifutású polgári gazdasági-társadalmi „modernizációt” is. A meglévőnél korábbi állagúra retusálták, mintegy visszaforgatni próbálták a közállapot jellemzőket a bolsevik rendszer-origóra, 1917-1918 környékére, holott már a múlt századelő dualizmus kori Magyarország is markáns iparosodottsági-polgárosodottsági előnyt mutatott II. Miklós forradalom előtti Oroszországhoz képest. A sztálinizmust ennyiben még adaptálásának leginkább modellkövető éveiben – 1948-1952 között – is más kondíciók közepette kellett érvényesíteni, s még inkább más lett 1953 és 1956 között a desztalinizálás magyar variánsa.

Ehhez kapcsolódik, hogy az utóbbi időben a „személyi kultusz” fogalomköre eltolódni látszik egy szekularizált hagiográfiai értelmezés irányába. Magam viszont (Sztálin és) Rákosi ún. személyi kultuszát – több közelítésben is visszatekerve erre – más tartalmat hordozónak gondolom, mintsem hogy az a hozzá(juk) kapcsolódó, külsődleges vezérkultusszal lenne összecserélhető.

A fentiekkel összefüggésben úgy vélem, hogy az ugyanekkorra kiteljesedőben levő – de az információk hibernáltsága miatt rejtve maradó – magyarországi rendszerválság szinkronban volt „a sztálinizmus általános válságával.” Sztálin ezzel időben egybeeső halála számottevő mértékben elősegítette a Moszkvából forszírozott válságkezelő intézkedések megkezdését, de nem önmagában Sztálin halála adott szabad utat a váltoátállítas(ok)nak: a rendszeren belüli válság kezelése legalább olyan súlyú kényszerítő faktor volt, mint a Sztálintól való megszabadulással előállott lehetőség. Ezen belül értelmezhető a magyarországi új szakasz nyitányakor az a „dualista megoldás”, hogy a válságkezelő változtatás iránt kevés affinitást mutató Rákosi Mátyás mellé, az erre inkább hajlandóságot mutató Nagy Imrét kooptálta az új moszkvai vezetés a desztalinizálás elindítására.

A Nagy Imre miniszterelnökségéhez kötődő, 1953 nyarán induló „új szakasz” idő- és tárgykörét – saját kutatásaimon túl – az 1990 után megjelent összefoglalók és tanulmányok hozadékára támaszkodva idézem fel. Azt ezt megelőző válságszituáció miatt még nyomatékosabban ismételtem meg, hogy az „új szakasz” korrekciós törekvései, nem csupán Rákosi és Nagy egymásba gabalyodó koncepcionális és személyi összeférhetetlensége miatt futottak zátonyra. Azért is, mert a megelőző évek anarchiát előidéző tehertételei is csak ekkor válhattak – részlegesen – nyilvánvalóvá, s előbb ezt kellett reparálni. Azaz, a kommunista pártgyeduralom működőképessé korrigálása irányába tett lépések eleve nem hozhattak „látványos” és azonnali eredményeket. Ez viszont Rákosi gáncsoskodásán és Nagy „mást akarásán” is csak részlegesen múlt. A szervezeti-szerkezeti vis inertiae éppúgy hátramozdító tényező volt, mint az időtényező: egy „irányváltás” még ki sem futhatta magát, következett egy újabb (moszkvai) korrekció. Az más kérdés, hogy a várt/remélt hozadékhoz képesti elmaradást – politikai síkon – az új szakasz sikertelenségeként lehetett beállítani, függetlenül attól, hogy közben a társadalom életkörülményei valamelyest javulni kezdtek. Emellett a terjedelmet illetően is nagyobb teret szentelek a Nagy Imre bukása és az SZKP XX. kongresszusa közötti időszak. Az eddigi összefoglalók meglehetősen vázlatosan érintik az egyeduralmának maradéktalan restaurálására törekvő Rákosi – mindinkább ámokfutás benyomását keltő – politikáját 1955 elejétől 1956 tavaszáig. Holott ez már a regnáló hatalom „vesztébe rohanásának” közvetlen előtörténete, s kellő részletezés nélkül motiválatlanok maradnának a rákövetkező fejlemények. Ekkoriban válik nyilvánvalóvá magának az egyeduralkodó MDP-nek a meghasadása: immár a kommunista elkötelezettségűeknek is egyre nagyobb számban lett elégük abból, amit Rákosi – és az elbizonytalanodás közepette is keze alá dolgozó – hatalmi apparátusa művelt.

A politikatörténeti közelítésen belül – az elmúlt két évtized forráshozzáférhetőségének bővülését hasznosítva – a korábbi leírásokhoz képest sokkal részletesebben szervesíti a munka a korképbe a politikai rendőrség (PRO, ÁVO, ÁVH) szerepét és időnként „önjáróvá lett” működését. Ez az „önjáróvá lett” formula annyiban magyarázatot igényel, amennyiben arra a felelősségáthárító magyarázatra emlékeztetheti a korszak ismerőit, amivel Rákosi élt menetrendszerűen, midőn a justizmordok garmadájáért „Péter Gábort és bandáját” exponálta bűnbakként – önnön felelősségét mérsékelni próbálva. Nem erről van szó, hanem arról, hogy korszakunkban a politikai rendőrség „kettős szereposztásban” tevékenykedett. A szűkebb pártvezetés – elsősorban Rákosi – elvárásainak maradéktalan teljesítése mellett, ugyanolyan buzgalommal végezte a társadalom sanyargatását saját kontójára is. Nem csupán azért járt el így, mert ezzel hitte leghatékonyabban szolgálni a hidegháborús hisztéria ellenségkereső célkitűzéseit, hanem azért is, mert ugyanazon cég, amelyik „lefelé” a társadalom permanens rettegésben tartását végezte, „felfelé” maga is ennek révén látta

szükségesnek naponként bizonyítani rendíthetetlen párthűségét. Ez nem volt másként a Péter Gábor bezárása utáni – eddig szinte feltáratlan – időszakban sem, midőn Piros László irányította a politikai rendőrséget. Ugyancsak ő, Piros László volt az, aki Rákosi resztalinizálási próbálkozása idején – 1955-56-ban – lényegében Államvédelmi Minisztériummá(!) szervezte át azt a Belügyminisztériumot, ahová 1953-ban épp azért parancsolták vissza az ÁVH-t, hogy szorosabb felügyelet alatt legyen.

A zömében politikatörténeti leírás közepette minden lehetséges helyen utalni próbálok a történetek társadalmi kihatásaira, illetve arra, hogy miként reagált a folyamatos átgyúrás és a vegzálások garmadáját elszenvedő társadalom a változó körülményekre. Ennek két vetülete van. Az egyik a szabadságkorlátozó intézményi repressziók számbavétele, amelyek jó része – teljes kiterjedtségében mindmáig feltáratlan méretű – különböző jellegű fizikai meghurcoltatásokba torkollott. E téren – a számottevően gyarapodó új kutatások hozadékát hasznosítva – mód nyílik túllépni azon a korábbi közelítésen, mely elsődlegesen az egyeduralkodó párton belüli atrocitásokra koncentrált. A munka beemeli a kitelepítések, a rabmunkáltatás, a kulákságon túlmenően a parasztság sokkal szélesebb rétegeit érintő justizmordok legkülönbözőbb formaváltozatait, nemkülönben az ún. „klerikális reakciót” érintő tömeges represszió sokféleségét és – szemelvényeken keresztül – ezek kortársi megélését is. A szinte minden réteget tömegesen sújtó represszió azokat is egyre inkább szembefordította a regnáló uralommal, akiket – a hirdetett ideológia szerint – a rendszer bázisaként tartott számon. A társadalomtörténeti vetület az önkényuralomnak abból a sajátosságából indul ki, hogy Rákosi a társadalom szabadlábbon hagyott többségét is folytatólagosan megsarcolta, s nemhogy konzerválta a nyomorúságos életviszonyokat, de a háború utáni néhány év regenerálódási trendje után tartósan vissza is rontotta azokat. 1952-53 fordulóján az átlagbér (valorizált értéke) nem érte el a háború előtti utolsó békeév (1938) kétharmadát, s 1956-ba érkezve is csupán annak 90 százalékához közelített. Azaz, a háború utáni első évek újjáépítési lendületét is figyelembe véve a Rákosi-korszak évtizednyi megélhetési deficitet, regenerálódási moratóriumot erőltetett a társadalom túlnyomó többségére.

Az eddig közkézen forgó összefoglaló korrajzokhoz képest ugyancsak újabb kutatások már publikus hozadékaként fogalmazódnak meg 1956 kapcsán érdemlegesen új észrevételek. Ebből ered egy komplementer tényező hangsúlyozása 1956 első felében, Rákosi Mátyás bukásának körülményeihez kapcsolódóan. Ezt többnyire az SZKP XX. kongresszusa nyomán előállott új helyzettel, ezen belül a justizmordokban játszott közvetlen irányító szerepének lelepleződésével, illetve a korabeli „másfeledik nyilvánosság” fórumán, a Petőfi Körben elhangzottak eredményeként előállott politikai és morális ellehetetlenülésével magyarázzák. Mindezeket magam is fontos mozzanatnak tekintem, de diktátorok – a diktatúra természetéből adódóan – ritkán szoktak csupán társadalmi

averzió, illetve erkölcsi ellehetetlenülés miatt megbukni. Ennél nem kisebb jelentőséget tulajdonítok annak a kulisszák mögötti csendes puccsnak, amit – a fentiekkel párhuzamosan – 1956 tavaszi hónapjaiban immár saját közvetlen munkatársai, az MDP Politikai Bizottságának egyes tagjai szerveztek Rákosi háta mögött. Mivel azonban a Szovjetunió budapesti nagykövete, Jurij Andropov még feletteseinek való közvetítéssel sem vállalt „partnerséget” ebben a Rákosi elleni kamarilla-ármánykodásban, nevezett menesztésére akkor került sor, amikor itthoni pártvezető társai egy – Rákosi korábbi módszerét hűen kopírozó – jól konspirált puccsal „segítették” Moszkvát annak belátásában, hogy nevezett további pozícióban tartása immár számukra is több kárral, mint haszonnal járna.

A Rákosi névvel fémjelzett kommunista egyeduralkodó működése – erről szól a részletező leírás – kampányszerű nekibuzdulások, ezeket felülíró újabb kampányokkal elfedni próbált üzemzavarok, kisebb-nagyobb rendszerkisziklások és (fél)fordulatok egymásutánján át vezetett 1956-ig, amikor egy politikai értelemben etablirozott, de konszolidált működésre képtelen protektorátusi próbálkozás omlott össze. Ez a tényleges összeomlás egyedüli volt a Szovjetunió által kreált szocialista világrendszer fennállása során, s annak egészét sokkolta: „a béketábor” belső sérülékenységének a rémét idézte fel. (A kármentési propagandában rutinszerű cinizmussal használt külső, imperialista ármánykodásra való hivatkozás alaptalanságával leginkább azok voltak tisztában, akik ezt megkonstruálták és terjesztették.) Lassan történetivé váló távlatból a Rákosi-korszak utolsó évein nyomot hagyó politikai feszültséget igazából az adja, hogy tevékenysége során Rákosi is, Nagy Imre is úgy próbált „saját arculatú” politikát folytatni, hogy az hol illeszkedett a szovjet úzusba, hol meg szembement azzal: merthogy a mérvadónak számító szovjet politika színeváltozása is széles amplitúdójú szinuszgörbe mentén araszolt. Ebbe az 1953 utáni „nyitásba” illeszkedett egyfelől az, hogy a szovjet külpolitika – újra felfedezve a diplomácia zöld asztalát – a nemzetközi élet ellenlábas partnereivel tárgyalások sorozatát indította a világháborús örökség és a hidegháborús új konfliktusok rendezését célozva, másfelől pedig az, hogy csatlósállamaival is hozzálátott (nagyon felemás) „konzultációs viszonyra formálni” az addigi gazda-cseléd kapcsolatot.

Kérdés, hogy Rákosinak és Nagy Imrének a némileg újra tagoltabbá váló hazai politikai nyilvánosságban is egyre inkább kitapintható tényleges szembenállása miatt sodródott-e az ország egyre inkább örvénybe, avagy másról volt szó. A Moszkva felől is rapszodikus irányváltásokkal érkező politikai széláramlatokban lehetett-e vitorla és kormánylapát nélkül úgy navigálni a magyar dereglyét, hogy zátonyra futás nélkül átevíckéljen az először épp a Kremlben „személyi kultusszá” eufemizált sztálinizmus hagyatékán? Nem a nyilvánvalóan – s egyre inkább egyöntetűen – Rákosit abcúgoló hazai „közkíváncsi” ellenére tartotta-e továbbra is a szovjet pártelnökség közel fél éven át azt a magyar pártvezért, aki

már számára is „púp a hátán” tehertétellé vált? S nem csupán eben gubát cserélt-e, midőn menesztésére végül is rászánva magát, a Rákosival vetekedően homo kominternicus Gerő Ernőt ültette a helyére? A honi történet felidézése során értelemszerűen húzódik a Nagy Imre nevéhez köthető desztalinizálás és Rákosi resztalinizációs próbálkozása között az aktuálpolitikai törésvonal, csak hogy – növekvő időtávlatból szemlélve – a marionetteket mozgató Pilátus-kezek is kontúrosabban kezdenek látszani. Moszkva számára az tűnt valódi sokknak, midőn felsejlett számára, hogy a marionettek egyike esetleg „önjáróvá válik”, s kilépni próbál a ráosztott szerepkörből.

Az 1956-os forradalom és szabadságharc tárgykörében ártértékelésre ad módot az elmúlt két évtizedben kutatók feltáró munkájának több további hozadéka. Vonatkozik ez a szovjet pártvezetésen belüli reagálások változásának megismerhetővé válására, s még inkább az 1956 őszi hazai politikai robbanás „országos szétterítésére”. Az értekezés ennek a döbbenetesen gazdag feltáró munkának a publikus eredményeit összegzi, két konklúzióval.

Az egyik, hogy Budapestnek a honi politikai életben betöltött huszadik századi túlsúlya ellenére a forradalom – és a benne való kiterjedt társadalmi részvétel – az ország számos pontján a fővárossal egyidejű és a települési hierarchia rendjében egyenrangú intenzitású volt. Nem csupán arról volt szó, hogy az ország központjából – mint a vízbe dobott kő által gerjesztett „koncentrikus hullám” – terjedt volna tova a forradalmi szikra, bizonyos fáziskéséssel helyi megmozdulásokat inspirálva. A helyi robbanások a budapestivel szinte egy időben történtek, sőt egyik-másik helyen meg is előzték azt. A másik szakmai hozadéka az újabb feltárásoknak, hogy vidéken – elsősorban a városokban – néhány nap alatt megteremtődtek a társadalmi-politikai konzultáció új fórumai a kommunista egyeduralmat reprezentáló helyi MDP vezetők, illetve az itteni forradalmi szervek képviselői között, míg a fővárosban ez lényegében mindvégig elmaradt.¹¹

A Rákosi-korszak bő évtizede során Magyarországon történeteket mindvégig moszkvai determináltság jellemezte, olyannyira, hogy a birodalom periferiáján vegetáló Budapest központú tartomány még európai környezetében sem volt jelenlévő „jegyzett” szereplője a nemzetközi politikának. Mintha még mindig érvényben lett volna I. M. Majszkij 1944-es iránymutatása: „Magyarországot elszigeteltségben kell tartani.” Ehhez a státuszhoz képest annyi változást hozott 1956 októbere, hogy az ország egy történelmi pillanat erejéig *hír* lett a világpolitika formálóinak reggeliző vagy tea-time asztalán, a titkáraik által odakészített sajtószemléken keresztül. A „pesti srácoknak” – akik Molotov-koktélos városi

¹¹ E helyen több tucat könyvet és száznál több tanulmányt kellene felsorolnom. Ezek összefoglalásának is tekinthető: A vidék forradalma, 1956. I-II. kötet. (Szerk: Szakolczai Attila és Á. Varga László) 1956-os Intézet - Budapest Főváros Levéltára. Budapest, 2003-2006.

gerilla harcmodorral a kor legerősebb reguláris szárazföldi hadseregének páncélos egységeit amortizálták ócskavassá – *pillanatnyi hírértékük lett*, de nem több. Az Egyesült Államok újonnan kinevezett budapesti követe, Edward Wailes azt az utasítást kapta a State Department-től, hogy ne siessen megbízólevelét átadni, mert a Nagy Imre vezette magyar kormánynál „nincs sok keresnivalónk.”¹² Szó sincs arról, hogy Magyarországot „cserbenhagyta volna a Nyugat” a forradalom napjaiban. A faképnél hagyás előzetes kontaktust, felek közötti érdemi kommunikációt, „viszonyt” feltételez. Budapestet viszont még csak kapcsolatfelvételre sem érdemesítették: nem volt hozzá érdekeltségen alapuló motiváció. Ez alapján értékelhetők valós árfolyamukon mindazok a rokonszenv-nyilatkozatok – majd pedig a mibe sem kerülő sajnálkozó szolidaritás deklarációk is –, amelyek a forradalom vérbefojtása idején elhangzottak. Hírértékük volt – de nem több. 1956 ősze mintegy visszamenőlegesen látszik megvilágítani azt (is), hogy Magyarország a második világháború utáni évtizedben Keletről és Nyugatról egyaránt elszigeteltségben volt és maradt. A „szabad világban” ekkoriban átalakuló médiastruktúra jóvoltából 1956 őszén – néhány napra – címoldalas hírértékük lett ugyan a Magyarországon történeteknek, de a hírpolitikát nem célszerű összekeverni az effektív politikacsinálással.

¹² Borhi László: Az 1956-os forradalom és szabadságharc jelentősége a világpolitikában. In: „Tizenhárom nap amely...” Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós) Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest. 2003. 23. old.

Zárszó és kitekintés

„Milyen messze vagyunk az Istentől, és
milyen közel az Egyesült Államokhoz.”

Magyarország második világháború utáni évtizedének felidézése nyomán kínálja magát a fentebbi mexikói közmondás honosítása: az Istentől a Dunatáj sem volt távolabb, Moszkvához, Sztálin és Hruscsov Szovjetuniójához viszont nagyon is közel esett. Mellőzve most a korábbi oldalakon az értekezés szakmai hozadékanak gondolt tézisek megismétlését, néhány záró észrevételre szorítkozom.

A vizsgált bő évtized során nem csupán az volt meghatározó, hogy a háború utáni korlátozott parlamentarizmus éveit a szinte korlátlan kommunista diktatúra követte. Sokkal inkább az, hogy Rákosi terroruralma alatt ugyanúgy egymás sarkát taposták a kiszámíthatatlan fordulatok, mint – a hatalmi aspirációk által tápláltan – közvetlenül előtte. A politikai egyeduradalom megszerzése után a Rákosi irányításával tevékenykedő „rendszergazdák” nem tudták működőképessé konszolidálni a kommunista diktatúra gépezetét. S ezt nem a társadalomnak a diktatúrával szembeni – mondhatni természetes – averziója, „passzív ellenállása” gátolta meg. A rendszer funkcionális akaratervényesítése volt majd minden elemében önmagát emésztően kontraproduktív. Rákosi a Moszkvából inspirált politikai rendszerváltás rapid keresztülerőszakolásával hitte hozzá idomulónak – vagy legalább is gyorsan hozzá idomíthatónak – a gazdasági és a társadalmi rendszerváltást is, holott az utóbbiaknak évtizednyi, illetve emberöltőnyi az időszükséglete. Ebbe a voluntarizmusba bukott bele kétszer is: 1952/53 fordulóján még csak azon kevesek által ismerhetően, akik a kulisszák mögé láthattak, 1956-ban már egyértelműen és látványosan, úgy, hogy személyes bukását az általa képviselt rendszer is csak hónapokkal élte túl. Fordulatok sora volt a rendszer – s benne az egyéni sorsok sokaságának – legfőbb jellemzője, amiből következően egy meglehetősen mozaikos kortabló rajzolódik ki. Mindezt a nemzeti össztermék (GNP) fogalmának negatív ellenpárjaként *nemzeti összveszteség* (Gross National Deficit = GND) formulával lehetne jellemezni, de csak leíró fogalomként, mivel nem ismerek erre vonatkozó rejtrospektív (történeti) kvantifikáló közgazdasági gondolkodásmódot, illetve számítási módszert.

Hosszú történelmi időben szemlélve ilyen fordulatok máskor is színezték államiságunk több mint ezer éves történetét, akár külső impulzusok, akár belső fejlemények eredővektorai voltak is azok. De *ilyen rövid idő alatt, ilyen gyakorisággal – és jellegét tekintve ilyen rapszodikus kiszámíthatatlansággal – korábban aligha torlódtak egymásra a diametrális váltások*. Az nem állítható, hogy

Rákosi regnálása okszerűen torkollott az 1956-os forradalomba, ilyen kauzalitás nincs „a történelembe programozva”. Azt viszont talán sikerült érzékeltetni leírás során, hogy Rákosi uralmából idővel mindenkinek elege lett: oly annyira, hogy 1956 folyamán már nem csupán a társadalom averziója volt nyilvánvaló, hanem saját legközvetlenebb munkatársai/elvtársai is eljutottak a háta mögötti konspiratív összeesküvésig és – a korban kegyelet-teljesnek számító – menesztéséig. Távozása utáni „hagyatéka” pedig jó időn át kísértett még részben politikatörténeti értelemben, részben pedig azt figyelembe véve, hogy a vehemens erőszakkal átformálni kezdett gazdaság és még inkább a társadalom, ennél is hosszabb távon hordozta (hordozza?) mindazon terheket, anomáliákat és sebeket, melyek az ő nevével fémjelzett időszakban keletkeztek.

A vizsgált korszaknak számos további kihatása volt, most azonban csak egy nemzetközi és néhány belpolitikai illetve társadalomtörténeti konzekvenciára utalok. A Rákosi-korszakban Magyarországot elérő birodalmi penetráció nem az első volt történelme során, de az – a 20. század második felének nemzetközi politikai kondíciókból eredően is – több kor- és rendszerspecifikus jellemzőt hordozott. Ezek egyike volt, hogy a glóbusz hidegháborús szuperhatalmi kétosztatúsága következtében – különösen Európában – minden sokadrendű kisállami státusmódosulás ügye (vagy annak akár csak ambíciója is) „gyorsreagálású” világpolitikai dimenziót kapott. A kommunista diktatúrának az a derivált, szekunder archetípusa, amelyet Magyarországon Rákosi Mátyás vezetésével helyeztek üzembe – közvetlen szovjet gyámkodással, s amit Rákosi megpróbált Sztálin halála után is tartósítani – valóban terroruralmat gyakorolt az alávetett társadalommal szemben, de ezzel még nem jutottunk közelebb egyedi sajátosságához. Csak ennyit állítva róla, a második világháború utáni évtized belesimulhatott volna a korábbi is ismerhető diktatórikus rendszerek történelmi tablójába, mint azok legújabbkori magyar formaváltozata. A most vizsgált diktatúra sajátossága két markáns, egyedi vonással írható le.

a./ Nem volt kalkulálható, hogy a rendszer ideológiai alapon „kinevezett” absztrakt ellenségcsoportjain túl, ki mindenki lehetett még kiszámíthatatlanul elhurcolt alattvaló, a társadalom bármely szegmenséből. A teljes körűen államosított létszférák különböző területen, illetve szinten tevékenykedő káderei épp úgy bármifajta racionális beláthatóság nélkül válhattak a hatalmi gépezet martalékává, mint az alávetett, államosított társadalomból bárki, a pozíció nélküli „átlagemberek” közül. Ez érvényes volt a rendszer funkcionális igazgatási intézményeire – minisztériumok, pártapparátus, tanácsrendszer – éppen úgy, mint a terroruralom „szakszolgálatának” a hadseregnek, a rendőrségnek – ezen belül a politikai rendőrségnek – a teljes állományára is. Rákosi uralmának időszakában éppúgy tizedelték a rendszerfenntartó hatalmi apparátust – egyúttal hozzátartozóikat is a diszkrimináltak körébe sorolva, és ellenük is eljárva –, mint a rajtuk kívüli többségi társadalom gyakorta esetlegesen kiszemeltjeit. Az tekinthető in-

kább egyedi vonásnak, hogy a rendszer végeredményben saját fenntartóiban, működtetőiben sem bízott: diszkrimináltjai mellett annak privilegizáltjai sem tudhatták magukat biztonságban.¹³ Mindkét státusból egyformán kiszámíthatatlanul lehetett szinte bárkiből áldozat. A köznapi biztonságérzetnek ez az állandósult hiánya – magyarán a szorongás és/vagy a rettegés – paradox módon, vagy éppen logikus következményként épp a rendszer a működőképességét erodálta. Ennek lett a következménye, hogy a későbbiekben a rendszerszolgáltatók számottevő része éppúgy meghurcoltnak, „áldozatnak” tekintette magát, mint azok, akik – adott esetben – ugyanezen káderek működése következtében lettek áldozattá, meghurcolt páriákká. Mindez a fiak és unokák generációiban esetenként mindmáig hat: a traumák tovább örökítődnek az utódgenerációkra anélkül is, hogy az egyén maga átélője lett volna a zord időknek, a meghurcoltatásoknak.

b./ A sztálini nacionál-bolsevizmus általánosnak – potenciálisan globálisnak – tételezése egyszerre volt ideológiai doktrína és hatalmi (birodalmi) aspiráció: mivel ezzel a Rákosi Mátyás vezette magyar kommunista pártvezetés azonosult, saját, interiorizált ideológiájaként törekedett annak – minden eszközzel való – magyarországi érvényre juttatására. Ennek részeként a kommunista indoktrináció visszamenőlegesen igyekezett újraírni a nemzeti történelmet, amely egyet jelentett a nemzeti múlt forradalmi tradíciókra, az orosz-szovjet relevanciájú „progresszív” kapcsolattörténetre szimplifikálással és – a nem kommunista „felmenők” minden irányzatának fumigálása közepette – az igencsak redundáns hazai kommunista előtörténet túldimenzionálásával. Ezt a korabeli társadalom már önmagában „történelmétől való megfosztásként” élte meg, de kiegészült ez szinte minden olyan tradíció, szimbólum tilalmazásával is, aminek „nemzeti karakterre” volt. A nagyhatalmi erőfölénnyel oktrojált szovjetizálást ugyan aligha lehetett nem tudomásul venni, de a Rákosi Mátyás által irányított rendszer nem kevésbé minősült nemzetietlennek, a kommunisták Moszkva lakójainak azért, mert a nacionalizmus elleni harc égisze alatt a nemzeti önazonoságtól, a patriotizmustól is megfosztani próbálták a hon polgárait. S mindezt olyan szoros, közvetlen moszkvai felügyelet alatt és oly instrumentalizált buzgalommal tették – a társadalmat minden autonómiájától megfosztva, „államosítva”, elnémítatva és sorstárs szomszédjaitól is izolálva –, amilyenre a magyar történelem korábbi „protektorátusi” korszakaiban (török, Habsburg, német) nem volt példa.

¹³ Vizsgált korszakunkban többen járták meg a börtönt az egyeduralomban részt vállaló kommunista és „egyesült” szociáldemokrata párthoz kötődők közül, mint a háború utáni – FKgP, NPP, MSZP, DNP, MFP, MNDP, KNT, PDP, MRP – összesen kilenc „leszalámított” koalíciós vagy ellenzéki párthoz tartozók. A hatalom kedvezményezettjeinek köréből rács mögé zártak számával egyedül a Rákosi által manifesztáltan megátalkodott rendszerelenségnek tekintett – és általa botor módon „pártként” ellehetetleníteni próbált – intézmény, az egyház bebörtönzött klerikusainak nagyságrendje vetekszik.

A következményeket tekintve is adódik töprengenivaló. Ha – mint Ormos Mária egy helyütt megjegyzi – a második világháború egyben „második Trianon” volt a huszadik századi magyarság számára,¹⁴ akkor a Rákosi-korszakban elszenvedett strukturális veszteségek, a diktatúra évtizedében megszenvedett tömeges meghurcoltatás és a hadigazdasági holtberuházások fedezéséhez átcsoportosított anyagi megsarcoltatás, együttesen „harmadik Trianonként” is értelmezhető. Nem volt kisebb a külső erő kényszerítő nyomása, és az előzőekhez hasonlóan vállaltak benne tevőleges szerepet az „önfia vágta sebét” politikacsinálók is. S noha kortársként átélni a naponkénti megpróbáltatásokat igencsak véget érni nem akarónak tűnhetett, 1956-ra is maradt egy szűk intellektuális garnitúra azokból, akik korszakunk kezdetén is „voltak már valakik”. Olyanok – Bibó István, Déry Tibor, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Kosáry Domokos, Németh László –, akik 12 év múltán is úgy lettek részeseivé a szabadság-librettó komponálásának, hogy az az októberi márciusban előadásra kerüljön: a felsoroltak ráadásul a bukás után is itthon maradva őrizték integrálásukat. (Nem tőlük függött, hogy a hatalomrestauráció kontraszelektált számítgatásai szerint ki lett közülük évekre börtöntöltelék, és ki Kossuth-díjjal „lekenyerezett”.) Ennél is figyelemre méltóbb, hogy 1956 őszén azok közül kerültek ki tömegével a forradalmárok, a nemzeti szabadság harcosai, akikre a Rákosi korszakban a rendszer mint saját elsődleges társadalmi és legitimációs bázisára hivatkozott: „a dolgozó osztály fiaiból”. S ugyancsak ebből a – már általa szocializált – generációból került ki a forradalom vérbefojtása után a meghurcoltak többsége is.

1956 következményeként tarthatjuk számon a Jalta-szindróma újraértelmezését. Többször hivatkozott munkájában joggal jegyzi meg Borhi László, hogy „a sokat emlegetett jaltai megállapodás – a közkeletű tévhittel ellentétben – nem osztotta föl a világot Kelet és Nyugat között, hiszen a [hidegháborús] szembenállás abban az időben még ki sem alakult.”¹⁵ Amit a közfelfogás Jaltához köt az „antagonisztikus kooperáció” időszakában született, 1956 viszont az „antagonisztikus konfrontáció” közepette tette nyilvánvalóvá Jalta európai lenyomatát. Mivel annak megváltoztatása a szuperhatalmak korabeli politikacsinálóinak megítélése szerint az atomháború veszélyét idézte fel – ennyiben a nukleáris fenyegetés egyszerre volt konfliktus gerjesztő és konfliktus limitáló stratégiai eszköz –, a magyar forradalom leginkább véres leveretésével manifestálta – visszamenőlegesen és a további idősakra vonatkozóan is – a kettéosztott európai status quot. (Azon vasfüggöny mentén, amely Jalta idején még szintén nem létezett.)

¹⁴ Ormos Mária: Negyven év fejlődéstörténetének főbb jellemzői. In: Változó Baranya. Tanulmányok a megye történetéből, 1945-1985. (Szerk: Antal Gyula és Sándor László) Pécs, 1985. 13. old.

¹⁵ Borhi László: Magyarország a hidegháborúban. A Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945-1956. Corvina, Budapest. 2005. 56. old.

Rainer M. János egy helyütt azt írja, hogy ami 1956 őszén Magyarországon történt, az „szimbolikájában, heroizmusában, retorikájában, végletességében, idealizmusában és tisztaságában talán az utolsó 19. századi forradalom volt, ... 20. századi szereplőkkel.”¹⁶ A visszatekintő elemzések azt is számba veszik, hogy az 1956-os magyar forradalomnak – kül- és belpolitikai tekintetben egyaránt – milyen hosszabb távon is ható következményei voltak. Köztörténeti értelemben a Rákosi-korszakot 1956 őszének forradalmi napjai zárták le, s ezt – mint idéztük – a forradalomban részt vállalók ellen megtorlást foganatosító kádári restauráció is kénytelen volt elismerni. 1956 belpolitikai következményének leginkább az tekinthető, hogy a rendszer restaurálásában közreműködők is kénytelenek voltak respektálni: a kommunista ideológia által vezérelt államszocializmus ugyan (továbbra is) opponálja a piaci viszonyokat, a rendszer működtetésének viszont – szélesebb társadalmi-politikai értelemben – mindenkor „ára van”. A forradalom leveretése után is itthon maradt társadalom pedig arra a konzekvenciára kellett jusson, hogy – tetszik avagy sem – számot kell vetnie a restaurált rendszer tartós további regnálásával, s ehhez alkalmazkodva kell neki magának is hosszú távra egyéni életút-stratégiát választania, „berendezkednie”.

1956 októberének volt ugyanakkor egy mondhatni közvetlen hozadéka, a forradalom bukása – pontosabban vérbe fojtása – ellenére is. Mára már szinte feledésbe merült, de a második világháború után nem volt ismeretlen a mindig leegyszerűsítő sztereotípiák között, hogy Magyarország – Szálasi végsőkéig kitartást hirdető öröklötte következtében is –, „Hitler utolsó csatlósa” volt. Ezt a kártyát a kommunista párt prominensei – leginkább Rákosi és Révai József – kikijátszották időnként, a sanyargatás elfogadását, a önkény túrását tudomásul vevő kollektív büntudat gerjesztése, illetve fenntartása céljából. 1956 őszének eseményei számottevően hozzájárultak ahhoz, hogy ez a világháborús stigma feledésbe merüljön. A korabeli nemzetközi közvélemény és a későbbi recepció – legalábbis a hidegháború korszakának végéig – már sokkal inkább a „szabadságharcos” jelzőt társította a magyarság fogalmához. A szimbolikus politika síkján ’56 „lemosta a gyalázatot”, amit a világháborús magyar szerepvállalás Rákosi-kori sulykolása „rákent”.

Azóta több mint fél évszázad telt el. A mi tájainkon mindenkor (ön)íroniával elegyített közgondolkodásbeli bon mot szerint nem tudhatjuk, hogy mit hoz a múlt. Egyelőre viszont úgy tűnik: *Magyarország huszadik századi történelmében 1956 forradalma volt a legkiemelkedőbb kollektív nemzeti teljesítmény*. Különösen a metaforikusan használt „három Trianon” árnyékában. Közülük a Rákosi korszak csak az egyike volt a társadalom szinte egészét érintő megpróbáltatásoknak. Hárman együtt tették ki az ún. rövid huszadik század első

¹⁶ Rainer M. János: 1956 a XX. század történelmében. In: „Tizenhárom nap, amely...” Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. (Szerk: Horváth Miklós) Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest, 2003. 15-16. old

felét. Együttesen is majdhogynem ugyanazon „jelenlévő társadalmat” sújtották, tizedelték. Megélni nehéz lehetett és hosszúnak tűnhetett, de könnyű utánaszámolni: az első Trianon és az ötvenhatos forradalom között alig telt el több – 36 év –, mint egy „krisztusi kor”. Bármily fragmentált, egymást opponáló rendszerekkel tördelt is a huszadik század magyar politikatörténete, társadalomtörténeti nézőpontból szinte egy generációnyi idő alatt érte a hon akkori polgárait a sokadik – „kezdhetünk mindent előlről” – társadalmi traumával is járó rendszerátalakítás.

Másképp fogalmaz persze ilyenkor a történész, a literátor, és megint másképp a kort felülemelkedve, filozófiai absztrakció szintjén értelmezni igyekvő gondolkodó. Előbbi, a szakma konvencióihoz tartozó távolságtartással szól arról a – Sztálin halálát is követő – csapdahelyzetről, hogy „a birodalomnak a túléléséhez szüksége van reformokra, a reformok azonban veszélyeztetik a birodalom létét.”¹⁷ Ennek a nehezen feloldható dilemmának esett áldozatul az 1956. évi magyar forradalom. Többek között azért is, mert a Szovjetunió épp ezekben az években közeledett „szuperhatalmi” státusának a zenitje felé, fontos – átmenetinek csak később bizonyuló – előnyt szerezve a fegyverkezési versenyben egyetlen igazi ellenlábasához, az Egyesült Államokhoz képest.¹⁸ De ez annak idején még inkább csak a katonai hírszerzők és elemzők bizalmas információi közé tartozott.

A kortárs író, a francia Albert Camus – ugyancsak hivatásából eredően – az emóciót morális önvizsgálattal elegyítette érvelt a szabadságharc eltiprása ellen: „A [kádári] rémuralom nem több jogon nevezi magát szocialistának, mint ahogyan az inkvizíció hóhérai kereszténynek mondták magukat. ... A legázolt, bilincsbe vert Magyarország többet tett a szabadságért és az igazságért, mint bármelyik nép az elmúlt húsz esztendőben. Ahhoz, hogy ezt a történelmi leckét megértse a fülét betömő, szemét eltakaró nyugati társadalom, sok magyar vérnek kellett elhullania – s ez a vérfolyam most már alvad az emlékezetben. A magára maradt Európában csak úgy maradhatunk hívek Magyarországhoz, ha soha és sehol nem áruljuk el, amiért a magyar harcosok az életüket adták, és soha, sehol – még közvetve sem – igazoljuk a gyilkosokat.”¹⁹

A humanizmus (huszadik századi) apostola címmel megtisztelt Tzvetan Todorov meg – az elmúlt század mibenlétét spinozai következetességgel *megér-*

¹⁷ Szász Zoltán: A nemzeti kérdés a kelet-közép-európai rendszerváltásban. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. (Szerk: Nagy Mariann) University Press, Pécs. 1997. 503. old.

¹⁸ Rainer M. János: 1956 a XX. század történelmében. i.m. 15. old., Fischer Ferenc: A megosztott világ, 1941-1991. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2001. 170-178. old.

¹⁹ Albert Camus: A magyarok vére. (1957. október) In: Gloria victis. (Szerk: Tollas Tibor) Bécs-München. 1986. 5-6. old.

teni próbálva – azt mondja egy helyütt, hogy „kizárólag a tények nem tárják fel értelmüket, ... az emlékezet [pedig] egyáltalán nem hasonlítható a történetek mechanikus rögzítéséhez: formái és funkciói vannak, amelyek közül feltétlenül választani kell.”²⁰ Ennyiben ugyan a történészek valóban a „múlt urai”, de aligha nem csak szűkebb szakmájukon belül. Ellentétben „a mindenség urával”, ők a múlttá lett világ a’posteriori kreacionistái, csak hogy az általuk konstruált/rekonstruált történelem – még ha a szakma összes szabályát érvényesítik is – csak egyik olvasata a történelmi közgondolkodás múltképeinek. Kérdés, hogy ezt a – korunkban minden korábbinál erősebben mediatizált – közgondolkodást mennyiben tudják befolyásolni a múlt feltárását hivatásszerűen végző historikusok, miközben a feltárt tények sorával és „céhbeli” kötöttségek szerinti értelmezésével az emlékezet egyik funkcionális formáját kínálják.²¹

²⁰ Tzvetan Todorov: A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század. Napvilág Kiadó, 2005. 7-9. old.

²¹ Gyarmati György: Szakmai múltfeltárás a történelmi közgondolkodás és a tananyag között. In: A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. (Szerk: Hornyák Árpád és Vitári Zsolt) Kutatási Füzetek 14. PTE. Pécs, 2009. 39-69. old.

A szerzőnek az értekezés tárgykörében közreadott munkái

Más szerzőkkel közös, vagy mások által szerkesztett kötetekben megjelent publikációk:

Gyarmati György: „Demokratizált” vagy demokratikus közigazgatást? A közigazgatás átalakításának kül- és belpolitikai feltételrendszere Magyarországon, 1944-1945-ben. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. (Szerk: Molnár János, Orbán Sándor és Urbán Károly). Kossuth Könyvkiadó, Budapest. 1985. 42-64. old.

Botos János - Gyarmati György - Korom Mihály - Zinner Tibor: Magyar hétköznapiak Rákosi Mátyás két emigrációja között. Minerva, Budapest. 1988.

Gyarmati György: Churchill diadala és tragédiája. Utószó. In: Winston S. Churchill: A második világháború. I-II. Európa Könyvkiadó, Budapest. 1989. II. kötet, 679-701. old.

Gyarmati György – Stark Tamás – Tóth István: Közép-európai haláltánc fasiszta háborúban és bolsevik békében. Világosság, 1990. 12. sz. 881-895. old.

Gyarmati György: A parlamentarizmus korlátai és annak következménye az Ideiglenes Nemzetgyűlés tevékenységére. In: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány. (Szerk: Feitl István) Politikatörténeti Alapítvány, Budapest. 1995. 152-170. old.

Gyarmati György: Politika és társadalom, 1945-1989 között. In: Magyarország a XX. században. I. kötet. (Szerk: Kollega Tarsoly István) Babits Kiadó, Szekszárd. 1996. 140-283. old.

Gyarmati György: Erdély – tertium non datur. A nagyhatalmak közép-európai béketervei a második világháború időszakában. In: Híd a századok felett. Tanulmányok Katus László 70. születésnapjára. (Szerk: Nagy Marianna). Pécs, 1997. 457-474. old.

Gyarmati György: A kampány-szocializmus állama. In: A magyar államiság első ezer éve. (Szerk: Font Márta és Kajtár István) Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 2000. 239-263. old.

Gyarmati György: Magyarország a II. világháborútól napjainkig. In: Millenniumi magyar történet. (Szerk: Tóth István György) Osiris, Budapest. 2001. 557-640. old.

A Belügyminisztérium Kollégiumának ülései, 1953-1956. I-III. (Összeállította, Kajári Erzsébet; szerkesztette, Gyarmati György és S. Varga Katalin) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. 2001-2006.

Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve 2000-2001. (Szerk: Gyarmati György) Történeti Hivatal, Budapest. 2002.

Gyarmati György: Vámunió, föderáció – új nagyhatalom? In: A demokrácia reménye – Magyarország, 1945. (Szerk: Rainer M. János – Ständeisky Éva) 1956-os Intézet, Budapest. 2005. 29-53. old.

Vác '56. Vác 1956-ban és a megtorlás időszakában. I-II. kötet. (Közreadja: Böör László – Gyarmati György – Horváth M. Ferenc.) Vác Város Levéltára, Vác. 2006.

Gyarmati György: A politikai rendőrség (ÁVH) útja 1956-hoz. In: ÁVH – politika – 1956. (Szerk: Okváth Imre) Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, Budapest. 2007. 69-95. old.

Gyarmati György: Kossuth-címeres forradalom. In: Ezerkilencszázötvenhat az újabb történeti irodalomban. (Szerk: Gyáni Gábor és Rainer M. János) 1956-os Intézet, Budapest. 2007. 254-274. old.

Gyarmati György: A hivatásos áldozat és a hivatásos hóhér a Rákosi-korszakban, az 1950-es évek elején. In: Szívvel és tettel. Tanulmányok Á. Varga László tiszteletére. (Szerk: Horváth J. András) Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján – Budapest. 2008. 381-394. old.

Gyarmati György: „A lefokozott trockista”. In: Justus Pál (Szerk: Jemnitz János, Székely Gábor) Magyar Lajos Alapítvány. Budapest. 2008. 157-164. old.

Dokumentumok a magyar politikai rendőrség történetéből 1. A politikai rendészeti osztályok (PRO), 1945-1946. (Főszerk: Gyarmati György, szerk: Krahulcsán Zsolt és Müller Rolf) ÁBTL – L'Harmattan, Budapest. 2009.

Gyarmati György: Szakmai múltfeltárás a történelmi közgondolkodás és a tananyag között. In: A magyarságkép a közép-európai tankönyvekben a 20. században. (Szerk: Hornyák Árpád és Vitári Zsolt) Kutatási Füzetek 14. PTE. Pécs, 2009. 39-69. old.

Csapdában. Tanulmányok a katolikus egyház történetéről, 1945-1989. (Szerk: Bánkuti Gábor és Gyarmati György) ABTL – L'Harmattan Kiadó, Budapest. 2010.

Gyarmati György – Valuch Tibor: Hungary under Soviet Domination, 1944-1989. Atlantic Research and Publication Inc. Columbia University Press, New York – Highland Lakes. 2010.

Önálló publikációk:

Gyarmati György: Történetírásunk a felszabadulás utáni korszakról. Századok, 1980. 3. sz. 466-494. old.

Gyarmati György: Politikai szempontok érvényesülése a tanácsrendszer előkészítő munkálataiban. Történelmi Szemle, 1981. 2. sz. 178-190. old.

Gyarmati György: A társadalom államosításától az állam társadalmazásáig felé. Forrás, 1988. 2. sz. 39-50. old.

Gyarmati György: Magyarország közép-európaisága. Történelmi adottságok – jelenkori konzekvenciák. Századvég, 1989. Különszám. 31-46. old.

Gyarmati György: Európa alkonya. A nemzetközi politika mozgásterének változása a második világháború után, 1945-1968. JPTE. Történelem Tanszék. Pécs. 1990.

Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. Valóság, 1991. 2. sz. 51-63. old.

Gyarmati György: Rákosi Mátyás. Rubicon, 1996. 1. sz. 27-34. old.

Gyarmati György: A komfortos kaloda negyedszázada. Műhely, 1996. 1-2. sz. 70-79. old.

Gyarmati György: Harc a közigazgatás birtoklásáért az 1946. évi hatalmi dualizmus időszakában. Századok, 1996. 3. sz. 497-570. old.

Gyarmati György: A békekötés függvénytana, 1945-1947. Műhely, 1997. 1. sz. 41-46. old.

Gyarmati György: A független Erdély alkotmánykonceptiója a béke-előkészítés időszakában. Külpolitika, 1997. 3. sz. 130-153. old.

Gyarmati György: „Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar.” Adalékok az 1947. évi országgyűlési választások történetéhez. Társadalmi Szemle, 1997. 8-9. sz. 151-167. old.

Gyarmati György: Március hatalma – a hatalom Márciusa. Fejezetek Március 15. ünneplésének történetéből. Paginarum, Budapest. 1998.

Gyarmati György: Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága. Fordulat és folyamatosság a kommunista párt politikájában, 1948-ban. In: Trezor 1. A Történeti Hivatal évkönyve. (Szerk: Gyarmati György) Történeti Hivatal, Budapest. 1999. 115-145. old.

Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni történetéről. (Szerk: Gyarmati György) Történeti Hivatal, Budapest. 2000.

Gyarmati György: A Mindszenty-ügy diplomáciai rendezésének kudarca. Történelmi Szemle, 2000. 1-2 sz. 69-90. old.

Gyarmati György: A politika rendőrsége '45-56. Beszélő, 2000. 9-10. sz. 85-94. old.

Gyarmati György: A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. (Habilitációs Füzetek 1.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs. 2002.

Gyarmati György: Péter Gábor fiatalsága, 1906-1945. Kutatási gondok az ÁVH-főnök életrajzában feltárásában. In: Trezor 2. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. (Szerk: Gyarmati György) Történeti Hivatal. Budapest. 2002. 25-78. old.

Gyarmati György: Kossuth kultusza – post mortem. I-II. Korunk, 2003. 12. sz. 35-50. old., 2004. 1. sz. 101-108. old.

Gyarmati György: Toll – ecset – pokoljárás. Dietrich Adolf festő polgári életpályája, 1869-1953. Duna-Part, 2004. 2. sz. 54-60. old.

Gyarmati György: A „fasiszta csőcselék” legendája. Rubicon, 2006. 9. sz. 72-73. old.

Gyarmati György: Megfigyelők és megfigyelték – társadalomtörténeti nézőpontból. Bárka, 2008. 6. sz. 67-75. old.

Gyarmati György: Hatalmi elit Magyarországon, a 20. század második felében, 1945-1989. Korunk, 2009. 3. sz. 75-88. old.

Gyarmati György: Demokráciából diktatúrába, 1945-1956. (Magyarország története. 20. Sorozatszerkesztő: Romsics Ignác) Kossuth Kiadó, Budapest. 2010.

Sajtó alatt:

Gyarmati György: Hadigazdasági túlterhelés, rejtőzködő transzformációs veszteség és a személyi kultusz. (A magyarországi „új szakaszt” megelőző rendszerválság 1952/53 fordulóján) Századok, 2011. 1. sz.